

TEQSE

ANTI TEQSE MUYU QHAWARIYPUWAN RUNASIMI KATEGORIAKUNAPUWAN PERUANA, AMERIKA ANDINA YACHAYWAYLLUYPAPAQ

HAYKU

Kay k'uskiy ruwachiwaqninchisqa, siminchismanta pacha, hinallataq anti teqsemu qhawariyninchismanta pachapas hamut'ayninchispa hoq hina kaqnin rikuchikuymi; hoq hinan kanku Tawantinsuyu teqse muyu qhawariywan españolkunaq markachay pacha, qhepantapas, apamusqanku teqse muyu qhawariykuna. Kay sapaqkaymanta pachan munayku kay suyu yachaywayllukuy kamayta.

Yachaywaylluykuyqa, "teqse yachay hina", chaymanpas "teqse Hatun Yachay hina"¹, penqachisqan kashan kunan p'unchaykuna kaymi hoq suyu yachaywayllukuykunaman q'asata kichan, imaynan kashan latianomerikano hamut'aymanpas, anti hamut'aymanpas.

¹ En el Diccionario Filosófico de Rosental –Ludin se define la Filosofía como *“Ciencia que estudia las leyes universales a que se hallan subordinados tanto el ser, como el pensamiento del hombre, el proceso del conocimiento.”* Editorial Universo. Lima, 1986, p. 175. Consideramos que bajo esta misma óptica Cesar Guardia Mayorga sostenía que: *“Si bien los filósofos y los científicos tienen nacionalidad, la filosofía científica y la ciencia no reconocen fronteras ni nacionalidades, por la propia naturaleza de los problemas que afrontan y porque toda doctrina filosófica es la prosecución de un proceso histórico acorde con las modalidades de la época”*. En Repensado la Tradición Nacional T. I. Sobrevilla David. Editorial Hispatia 1988. p. 172.

Sasachayninchiskuna thasnuchinapaq yuyay kamaytaqa, Vitalismopas, Pragmatismopas, Deweypa Experimentalismo Edukativonpas, hinallataq Alemana Yachaywayllukuypas, Wilhem Diltheywan, ñan rimapayarqanchisña.

Leopoldo Zeaq nisqan hinan, mana iskayasunmanñachu kay Amerika Latinapi yachaywayllukuypa yuyaykukuynintaqa, hinaqa ruwakunmi yachaywaylluyqa, hinallataq qelqakunpas; imaynan kashan H. H. Francisco Miró Quesada Cantuariaspa, hinallataq hoq allin *yupayupaychana* hamut'arukunaq ruwasqan hina, pikunamantan kaykuna kashanku: Mario Bunge, Enrique Dussel, Luis Villoro, Maria Luisa Rivara de Tuesta, David Sobrevilla ima, chay mexikano Hatun Hamawt'aq nisqanman hina.

Kay pachapi yachaywayllukuy ruwananchispaqqa ancha chaniyoqmi Leopoldo Zeaq niwasqanchis, manan allinñachu kanchus manaraqchus *latinoamericana* yachaywayllukuypa kaynin seqachinakunanchis, kunan kamachiyqa yachaywayllukuy hamut'ayta ruwananchismi, hinallataq qelqananchispas.

Noqanchisqa manan ruwakunchus manaraqchus Latinoamerikanapi yachaywayllukuy chaytachu iskayashanchis; rikuchiytaqa munashanchis, kaypi kamasqa yachaywayllukuypa mana kikin kayninchispa apaynintan, hinallataqmi p'enqa-chishanchis, chay yachaywayllukuypi mana ñawpa pacha hamut'ayninchista haykuyninta. Chay hinatan Qespichikuq Yachaywayllukuy, Moreliapi kamasqa², maypin seq'erqanku kay pachanchispi aswan allin hamut'arukuna, mana doktrinapi tarikunchu, chay ñawpa pacha hamut'ayninchista, imaynatan yachachikun Juan Adolfo Vázquez, hinallataq María Luisa Rivara de Tuestapas.

² Esta declaración constituye los principios y normas y orientan la reflexión filosófica de un destacado grupo de filósofos de nuestro continente. Se firmó en la ciudad de Morelia, México, 1975.

Kay qelqarimata sutiyayta munarqayku: *Anti teqsemuyu qhawariyuwan runasimi kategoriakunapuwan peruana, Amerika andina yachaywayllukuypaq*, nispá; ancha hatun kaqtintaqmi, *Teqseman* muyuchipurqayku; qhepatataqmi khuyakuqniykunata uyakuspataqmi, wakmanta ñawpaq sutillamantaq kutiyapuyku, chaymi uyalunpi iskaynin sutiwan rikhurin.

Qelqariman kinsa Umalliykunapi qelqasqa kashan; Ñawpaq Ñeqenpin Simiqwan Pacha qhawariywan rinakuyninta rikuchinchis, chaypin qhawarichinchis imaynatan lliw simikuna pacha unanchaq kasqankuta; chaypin rikuchinchis Runasimiq ancha unanchakuq kayninta; chaymi simiq aypaynin allin sut'ichana kanan, sichus ima pakasqantapas yuyayninchiswan wasapachiyta munanchis chayqa, imaynatan yuyay paywan ruwakun hinallataq imaynatan paywan, simiwan, rikuchikun chaytapas, imaynatan pay pakan pachata, chayta.

Iskay Ñeqen Umalliypin, churayku anti teqse muyu qhawariyta, markachaypi apamusqa teqse muyu qhawariywan hayunakuqtin. Chaypin rikuchiyku llank'aymanta, runamanta, pachamanta, apumanta yuyaykunata. K'uskiyninchistaq ruwakun hoq sapaq yachaytarpuymanta chayqa, kay raykun k'uskiy-niyku qontichay yuyaykuymanta sapaq qallariyniyuq:³ runamanta, pachamanta, apumanta; ñawpaq ñeqentan kaypiqa rikhurimun *noqa*, *noqanchis*, hoq kaq, *hoq kaqkuna*, chaymantataq, *tiyasqanchis pacha*, p'uchukaytataq, *iñiyinchiskuna*.

Qhepa Umalliypin, Anti Teqse Pacha qhawariytawan Yachaywayllukuy yuyaykuytawan, ñawpachayku, ima anti *kategoriakunatan* qontichay yachaywallukuyman paltasunman

³ En la concepción occidental la presentación es Dios, mundo, hombre. Denominamos occidental a aquellos elementos culturales europeos que se inspiraron en el cultura greco-latina.

chayta. Hina qatiqninmanmi atiymanayku siminchispi *kategoriakunawan* yuyaykuyta. Chaypin rikuyku: *kaqmanta, sut'imanta, kashaymanta, yuyaymanta, yuyayuyumanta, munay-mantapas*. K'uskiytaqa tukuyku, imaynatan runa takiqchakun teqsemuyuwana chayta rikuchikuspan. Kaypin pankiyku wakín hatun yachaywayllukuq hamawt'akunaq qelqasqanku t'ikray-kunata, imaynan kashan Aristotelespa, Renato Deskartespa, hinallataq Humepa yuyayninkunatapas; chaymanta, *Silogis-tikata*, chinpa marukunamantapas ima; imaynatan runasimiman qontichay hamut'ayta t'ikrakuyta atinman, chay rikuchi-naykupaq.

Manaraq kayta tukushaspan añaychakuyniykuta mast'a-riyku: H.H. Francisco Miró Quesada Cantuariasman, piwanmi unaypacha k'uskirqayku kay qelqarimapi rikhurimuq yuyay-kunatapas, hoq kaypi mana rikhuriq yuyaykunatapas: imaynan kashan: *"Filosofía Inculturada" "Filosofía de la Liberación"*, ima. Hinallataq Hatun Hamawt'a María Luisa Rivara de Tuestamanpas, kay k'uskiypi ranpawasqanku rayku, Hamawta Juan Abugattás Abugattásman, Rodrigo Montoya Rojasman, Luís Piscocoya Hermozaman, hinallataq Hamawt'a Carlos Alvarado de Pierolaman, José Ballón Vargasman; César Saldaña Fernan-dezmawan imaymana rimapawasqanmanta; hinallataq wayllus-qway Hugo Sánchez Díazman, simiqwan yachaywaykuypawan rinakuynin yachachiwasqan rayku; Cristina Quijadaman, qelqananchispaq kallpachachiwasqanchis rayku, panay Nelly-man Runasimi qelqaypi taripakusqan rayku, p'uchukaypitaq, ancha sumaq warmayanay Zoilaman, churiy Samimán, Masi Awkimán ima, pikunatan kay qelqanay rayku, askha kuti mana kuskachu karqayku.

I UMALLI

SIMIWAN PACHA QHAWARIYWAN.

Logosmi⁴ *griego* yuyaykuypa hinallataq rimakuypa teqse ruminpas karqan. Chaymanta pachan, *logos* simitawan yuyaykuytawan unancharqan, pacha yuyaykuytapas, pacha t'ikraytapas tikarqan; simiq runakunaq kamasqan kasqan rayku; kaykuna, simikuna, mana kay pachamanta hoq pachapi tarikusun rayku.

Aristotelesmi, *Organonpi* k'uskirqan *logika* nisqata, kikin kayninpiyas –"ch'uya kayninpi"-, hinallataq pachawan tupaqninkunapiyas, kunan *teoría del conocimiento* nisqapi hinallataq *gnoseología* nisqapiyas. Yachaywayllukuypaqqa, *logikaqa* "reqsiypaq ruwanan" (*instrumento*), maypin huk teqse reqsiymanta uraykukun hoq reqsiykunaman, iman kanman sut'i otaq qollma; chaypin yachakun, imaynan 3 yuyaykuna, 2 *proposicionkunapi*, *premisa* nisqakunapi haykunanku chayta, kaytan "*inferencia deductiva*" nispa nikun; Aristotelesmi qallarin *Lógica* qelqankunata pantaq simikunatawan, mana pantaq simikunatawan rikuchikuspa; askha rap'ikunatan kay k'uskiykunaman qon: sutikunamanpas⁵, yuyaykuykunamanpas.

Latino Yachaytarpuypiqá manan hinachu karqan, simiwan, (*verbo*⁶), yuyaykuywanmi, (*ratio*⁷), sapaq

⁴ Logos, ou ó, palabra, dicho; ... razón, Facultad de razonar, inteligencia, juicio, buen sentido, Tamb. razón de las cosas; motivo; causa; argumento; ley. Pabón S. de Urbina, José M. Diccionario Manual Griego-Español. Barcelona 1967. p. 371.

⁵ Aristóteles, *Lógica*. 1 a. P. 234 y siguientes.

⁶ Verbum, -i: Palabra, expresión, dición, voz, vocablo. Blánquez Fraile,

yuyaykunan karqanku, chaymi kaykunata sapaq *disciplinakuna* k'uskiqku: *gramatika verbo* nisqata, *logikataq ratio* nisqata; chay raykun *Europa* Chawpi Yachaytarpuypi, *scholapi* –yachaywasipi- *logikatapas gramatikapas* sapaqta hina yachachikurqan.

Kaypiqa, noqanchismanqa qokuwanchis, imaynan iskaynin yachaytarpuykunapi simiqa *expresion* kasqanmi. Hina kaqtinqa, simiqa kanman imapas pachapi sut'i rikuchikuqmi; hinallataqmi, rikuchikunman pachata unanchayta (*simbolota*) hina, chay hina kaqtinqa, simiqa, sut'itan pakanman.

Noqanchispaqqa simiqa manan kasqallan lliwpaq, hoq suyumanta hoq suyumanmi hoq neraq, hinaqa, manan simipas nitaq yuyaypas kay pachata kayninpiqa rirp'uyta atinmanchu, aswantaqa musyachiwaqninchiskunaq uywakunaq hina mana ancha allin kallpayoq kasqanku rayku, pikunan runakunaqmantapas aswan askha hank'u tukuyniyokuna kasqanku rayku.

Pacha rikuyninchispas, paymanta yuyaykuyninchispas manan lliwpaqqa kasqallanqa kanmanchu, hoq pachakunapi kawsasqanchis rayku. Hinaqa simipas, yuyaypas, manan ch'ullallaqa kankumanchu, chay raykun pacha qhawariy-ninchisqa sapaq. Ichaqa kay niyqa manan *relativismo absoluto* nisqamanchu ranpaykuwananchis, kanmi hoq mana pantay yuyaykuna imakunan pimaypaqpas, imaypachapas kasqallan, imakunapaqmi huk ch'ulla similla kamakunan.

Agustín. Diccionario Latino Español. Barcelona 1954. p. 1263.

⁷ Ratio, -onis: Cómputo, suputación, cálculo, cuenta. De este término deriva: Ratiocinor, aris, ari, atus, atus sum. (Cic): Calcular, hacer cálculos, contar, computar. Fig. Razonar, ratiocinar, deducir, inferir. Blánquez Fraile, Agustín. Ob. Cit. p. 968, 969

Simiqá askha kamachikuykunatan hunt'an, kay hina, rikuchikunmi imayna runapaq pachaq kasqanta, kay suchin unanchay, anchatan achhuykuymán otaq mana sut'i pachamanqa, kaymi yuyarichiwusunman kayninchispi, sumaq llakiyta, hatun yachay nisqata, otaq yachaywayllukuyta,⁸ imaymana munaykunatawan ima.

Runasimiqá, ancha ñawpa pacha simikuna hinan runakunaq simin; chaymanta pacha qhawarispáqa kaytan nisunman, uywakunaqpas kanmi siminku, nispa. Runasimipiqa manan runaq uywakunamanta pacha ch'utikamuynin kanchu; ichaqa, runakunapas, uywakunapas kay pachapi kawsáqkunan kanku. Ayar wayqekunaq willakuyninmanta pacha, hinallataq Manqo Qhapaqmantapas, yuyaykuyta atisunmanmi, llank'ay-wan, hukllanasqa kawsaywan, yachaypuwan, runatawan ayllutawan wiñayman ranpaykuqta; hinallataqmi hoq antiwillakuypi runakunaqa rikhurinku aylluchasqa kawsaypi, rimay yachaqa, yuyaykuyniyóq, ima.

Ichaqa, sut'i pachataqa manan willakuykunallowanqa wasapananchischu, rikuchinanchismi imaynatan paqarimurqan simi, chaytan ruwananchis, chaypaqmi runasimiqá imayna kayninmanta rimasun. Runasimiqá, imapas kay pachapi uyarisqakuna yachapayakuqmi (*onomatopeyiko*), hinasapas simikuna hukllanachiq. Yachapakuq kayninmi, kay simita tukuchin wiñaypas kamakuqman, hinallataq kaymanta pacha aswan simikuna taqeqmanpas. Kay qatiq simikunan mana ñawpaq reqsikurqanchu: chhalluy, tintinyay, tantanyay, chhasay, bununuy. Chhalluymi hamun qespi p'akikuymanta, titinyaytaq hamun *kanpanillamanta*; tantanyaypas hamunman kasqallanmantataq, hatun *kanpanamanta*; chhasaymi hamun,

⁸ Ramírez Luis Hernán. Sostiene que las funciones del lenguaje son: servir como símbolo representación de la realidad o mundo; medio de expresión o síntoma; servir como apelativo o señalativa; y cumplir funciones lógicas y estéticas. Estructura y funcionamiento del lenguaje. 4ta. Edición corregida y aumentada. Ediciones Studium. Lima 1982. p. 33-35

imamantapas kallpawan wayraq lloqsimuynimanta,
bununuytaqmi, ima motorpas karumanta uyarikuyninmanta.

Nisqanchis hinaqa, runasimiq hukllanachiq kayninmi tukuchin kamakuq simiman, imaynan kunan ñawpa *griegopas*, hina, imamanmi kutirikunchis ima mosoq simikuna kamanapaq. Hinallataqmi runasimipas simi hukllanachis kaynin tukuchin ancha unanchakuq simiman. Kay rikuchinapaqmi hukllana-chisun qatiq simikunata: pumawan, sonqowan hukllana-kuyninmantan paqarimun *pumasonqo*; runasimipi kay simiq chaninqa, phiña. Kay hina, *Kawitin puma sonqo*; *nishanchisqa*, Kawitiqa ancha phiña awqan karqan, nispa.

Runasimi rimaq hinaqa, kay niyta atisunmanmi, pachakmanta yaqa pisqakunchanmi hukllanasqa simikuna; kaymi runasimita, nisqanchis hina, sumaq unanchakuqman tukuchin, *mitiko*, *estetiko* simiman. chaymi antirunaq teqse qhawariyninqa sumaq.⁹

Pachaq sasachayninqa, icha hoqkunamanta aswan hatun, *occidental pachaqhawariypa*, (*grecolatina* rikuynin), teqse qhawariy hina mast'arikuynin, chay nispan kay teqse qhawariy hoq yachaytarpuyniyuq llaqtakunaman sat'iyukuyta munarqan, imaynan noqanchis pachamanpas hina; noqanchispa teqsemuyu qhawariyninchisqa sapaqmi, sumaq

⁹ Entre otras palabras simbólicas podemos mencionar: Ch'aska-ñawi: ojos de estella. Wanka-willka: piedra sagrada. Apu-rimaq: El dios que habla. Piki-chaki: Pies ligeros. Rumi-ñawi: De mirada dura. etc.

unanchayniyoq imataq.

Aswantaqa, kay pachapi askha simikunaq kayninmi yuyaykachiwananchis sapanka llaqtakunaq hoqneraq teqsemuyu qhawariyniyoq kasqankutaqa. Mana hinaqa, llapan teqse muyu runakunan kasqan rikuyllakuqtaq, t'ikrayllayutaq, kankuman karqan, chaymanpas, kasqan simillayoqtaq, kasqan yuyaykuy-nillayoqtaq. Hina kaqtinga, Hegelwanmi nisunman, tukuy yachaywayllukuymi kanan, kawsasqan pachaq rurun, kawsasqan pachan rikuchikuq.¹⁰

Hoq hinamanqa, yachanchismi Wilhem Dilthey yachaywayllukuqpa, ñawpaq ñeqenta *kosmovision* nisqa simita kamachikusqanta (teqsemuyu qhawariyta), *Teoría de la concepción del mundo*, nisqa qelqarimanpi.¹¹ *Weltanschauungmi* hamun iskay *aleman* simikunaq t'inkiyinmanta, teqsemuyumantawan, qhawariymantawan.

Teqse qhawariyqa, nisqanchis hina tukuy imaymanantin pacha qhawariymi, *mitika*, *magika*, *artistika*, *racional*, *cientifika* y *filosofika*, nisqa qhawariy. Tukuy llaqtakunan teqse muyuqhawariyniyoq kanku, ichaqa llapankuchu kanku chay iskay qhepa kaqniyoqkuna, *cientifiko*,¹² *filosofiko*, qhawariyniyoq.

¹⁰ Hegel, Guillermo Federico. Lecciones sobre la Historia de la Filosofía. México 1945. p. 48. También es citado por Augusto Salazar Bondy en ¿Existe una filosofía de nuestra América? p. 11.

¹¹ Dilthey, Wilhelm. *Teoría de la concepción del mundo*. Fondo de Cultura Económica México - Buenos Aires. Segunda Edición 1954.

¹² Bochenski sostiene que el "Círculo de Viena" tuvo la pretensión de dar una concepción científica del mundo a partir de su folleto *Winssenschaftliche Weltauffassung-Der Wiener Kreis*, en *La filosofía Actual*. Fondo de Cultura Económica México, 1969, p. 74. De manera parecida puede verse en muchos pasajes de literatura filosófica escrita por los filósofos soviéticos acerca de la "Concepción científica del mundo".

Noqanchispaq pachaqa, *material, espiritual*, nisqa, pachan; imatan runa kamachikun munayninman hina, muchuyninkunaman hina, p'uchukay maskhayninman, ima, aypaynikunaman ima; imaynatan Heidegger yuyaykurqan *El ser y el Tiempo*, nisqa qelqarimanpi, maypin rikun *kay pacha (mundo)* nisqata, *pachamasinchis (comundo)* nisqata, *pachap ikawsaq kayta*, ima (*mundanidad*). Hinaqa manan *muyureqninchisqa* rikukurqan wiñaypas kasqan hinallachu; chay hinan XVI europeo teqsemuyu qhawariypas karqan Antipi kasqan pachamanta hoq ñeraq rikhu.

Hinaqa, pachaqhawariyqa runan, paymi muyureqninta kayninman hina qhawaykun. Manan kanchu teqse runa, tukuy pachapas, wiñay pachapas wasapaq; chaymi Diltheywan nisunman, sapanka yachaytarpuypin runakuna hoq "teqsemuyu qhawariyniyoc"¹³ kanku nispa.

Tawantisuyu pachaqhawariyqa karqan, *mitika, magika, religiosa, estetika, racional* ima, ichaqa mana *científica* nisqapas, nitaq *philosophika* nisqapas. Manan *cientifikachu* karqan, antikuna mana pachata hoqta hina, *kosata* hina qhawaykusqanku rayku; manan runawan pachawan yarinakurqanchu Antipiq. Hinallataqmi mana kaypiqa iñiywan yachaywan t'aqanakurqankuchu, imamantan yachaywayllukuy paqarimunay chay.

Antipachaq *historiampa* puriyinman hinaqa, iskay teqse muyu qhawariykunatan kaypiqa tarisunman: a) ñawpa pacha qhawariyta, hinallataq, b) qhepa pacha, *mestizo*, nisqa, qhawariytapas. Kunanqa, kaypiqa rimasun ñawpaq kaqllamantan, qhepa kaqtapas teqsechasqan rayku.

Europapas, Amerikapas, 1492kamaqa, mana hayk'aq

¹³ Ob. Cit. p. 3.

reqsinakuq Ilaqtakunan karqanku, chaymi sapankankupas
hoq neraq teqsemuyu qhawariyniyuq karqanku. Sapankankun
hoq hina ruruchiyniyuq karqanku, sapaq historiayoq, hinallataq
hoqneraq yachay tarpuyniyuqpas. Qhepa hamuqmanqa
rikusun, *andina* teqse qhawariytan, aswantaqa *europa*
qhawariymanta hoqneraq kayninta.

II UMALIY

ÑAWPA PACHAQHAWARIY

May yuyaykuy ukhupi llank'ananchista rikuchikuspaqa, qatipiqqa rikuchikusun aswan chaniyoq Anti pachaqhawariyta, imaynan kashan: imatan iñikurqan runamanta, imatan pachamanta, hinallataq Apumanta chaytapas, imayna apakuyta, miraypaq kaqninchismanta ima.

1. RUNAKAYMANTAWAN LLANK'AYMANTAWAN.¹⁴

XVI Europa pachapaqqa, runaqa kay pachapiqa manan wiñaypaqchu kawsarqan; iñirqankuqa, mana kay pachapi wiñaypachaq tarikuyninkutan. Chay iñiyimi ranpanakurqan runaq nunayoq, kuerpoyoq kaynin uyniywanmi; nunataqa espiritu kasqan raykun kuerpomanta aswan chaniyoqta qhawarirqanku; runakunapaq aswan allin maskhayqa kanan karqan, nunaq qespikuyninmi; runaqa kamasqa kaspapa, huk sumaq eden sutiyoy pachapin churasqa kasqa, chaymantan huchallikuynin rayku qarqochikusqa. Chay ñawpaq ñeqen runakunan huchallikuynin raykus qhepa wiñaykunaqa ñakasqa kasqaku qharikunas, ñak'ariywan ll'ank'anankupaq, hunp'i sut'uyninwan mikhuyta tarinanpaq; warmintaqsi, nanaywan wachakunanpaq,¹⁵ qharinkumanta muchunankupaqwan.

¹⁴ Ponencia sustentada en el VI Congreso Peruano. Hombre y Cultura Andina. Lima, agosto 1985.

¹⁵ Sociedades Bíblicas Unidas. *La Biblia*: Génesis: 3:17-19. Corea 1986, p. 3, 4

Chaymanta pachas lliw runakunaqa paqarimusqa huchaq map'achasqan, mana allin kawsayman k'iraykukuq. Nunaq ch'uyanchakunanpaqmi kuerpota muchuchiuku ñak'ariywan; chay raykus ima injusticiatapas explotachikuytapas chaskikuna mana kutipakuspa. Kay iñiyman hinaqa europeopaqqa kawsayqa karqan "waqay qheswan"; anti runakunapaqtaqmi, pikunan mana iñirqankuchu qontichay pachapi hina pacha kamaypi, kawsayqa karqan willka "qeswapi tiyay", maypin imapas tarikuyta atinman hukllanakuspa kawsaywan, aswantaqa, llank'aywan.

María Rostworowskin t'upsin Albornozta, maypin nin: "...kay runakunaqa niqku rumimantan, qochamantan, mayumantan, t'oqokunamantan, uywakunamanta, sach'akuna-manta paqarimuyku" nispa, hinallataqmi nin: "Kikin inka-kunapunin willakuqku Paqariqtanpumanta paqarimusqankuta".¹⁶

Imaynan qhepaman rikusun chay hinan, apu Pachakamaq tukuy imaymanata kay pachapi kamasqa, ichaqa mana runa kamaqchu. Wakin historiadorkunanan ninkun, inka Apuqa runatapas kamarqanmi nispa, imaynatan nin Guamán Puma, mañakuykunapi, hinallataq Pachakuti Salqamaywapipas lchaqa qelqayninkuman haykuyninkumanta pachaqa, maypin mosoq iñiyman wikch'uykukunku chaymantapachaqa, nisunman pay-kunaq antipacha rikuyinkuqa pantachisqañan nispa. Kay qelqarikunan ñawpa iñiytaqa rikurqanku supaypa kamachi-kuyninta hina. Noqanchispaqqa, chay Kronista Lukaneñoq rikuyinqa qontichay pacha kamay willakuykunawan mich'usqañan, nispa.

Hamawt'a Edmundo Guillenmi nin paymanta, sakristami karqan nispa, chay hawanmanpas, anti iñiykuna qolluchiqlunata pusakachaqmi karqan nispa.¹⁷

¹⁶ Rostworowski de Diez Canseco, María. *Estructuras Andinas de Poder. Instituto de Estudios peruanos*. Lima, Perú. 1986. p. 131.

¹⁷ El citado historiador fue uno de los primeros en escribir una historia en el

Torres Rodríguezmi kayta nin: “Paqarinaqa mamaq kismanmi hinallataq mamaq raq’an, kaynintan paqarimun kawsay, nispa; chay raykun runasimipiqa ninku pachamama, nispa; imatan much’akuna... sapa p’unchay t’inkaywan, nispa”.¹⁸

Waldemar Espinozan nin: “Apukunaqa runaman rikch’akuqkunanan karqanku nispa, runakunawan rیمانانpaqsi kay pachaman uraykamuqku nispa, chaymi wankinku rikch’akuq runakunaman, imaynan Wiraqochapas, Tunupapas, hinallataq Pachakamaqpas, Kunirayapas, nispa..., hinaqa kuraq apukunamanqa qoqku runa wankita, chaymi paykunataqa, runakunata hina rikuqku, ñak’ariyniyuqta, phiñakuqta, wayllukuyniyuqta, yachayniyuqta, yuyayniyuqta, ima”.¹⁹

Wakin ñawpa Amerika Ilaqtakunapi, astekakunaqa, mayakuna, hinallataq matsiguengakunapas, iñirqankun apuq kamasqa kayninkupi, hoq chay Ilaqtakuna ukhupitaqmi mana, imaynan inkakuna hina; paykunaqa yuyayuqku pachamanta paqarimusqankuta otaq, t’oqokunamanta, pukyukunamanta,

Perú desde la óptica de los conquistados. Sobre este punto, en conversación personal nos hizo esta referencia. Según, él, el verdadero nombre del cronista habría sido Lázaro. El historiador explica de manera muy original pero coherente el seudónimo de "Felipe Guamán Poma de Ayala"; que para ser escuchado por el Rey de España, de igual a igual, cambió su nombre a Felipe y para demostrar su nobleza creó un escudo inspirándose en el escudo de los emperadores españoles y, reemplazando el león y el águila, por el *puma* y halcón (waman) americanos.

¹⁸ Torres Rodríguez, Oswaldo. *Justicia Andina*. Hacia una Antropología Jurídica. Perú, 1995. p. 15 .

¹⁹ Espinoza Soriano Waldemar. *Los incas*. Amaru Editores, Lima Perú. p. 440.

chaykunatan sutiyaqku paqarina, nispa; noqanchispaqqa, kaymanta ñawpa runakunaqa, kamaypi iñiqkuna, kristina-nokunaq markachaqkunaq rantiyosqan iñiyniyoqmi kanku nisunmanmi.²⁰

Europeokunapaq llank'ayqa²¹ llakiymi karqan, hinallataq kallpachakuypas, nanaypas, ñakariypas, waqtakuypas (tripa-lium). Kayqa tupashan *Bibliapi Genesiswan*: 3: 17-19, kay hina: "ñakasqan kanqa allpa, huchayki rayku, ñak'ariyanmi paymanta mikhunki sapa p'unchay. Kiskata, kisatan rurupusunki, k'ita q'omerkunataqmi mikhunki. Hunp'iyki-wanmi t'antata mikhunki allpaman kutiykapunaykikama".²² chay raykun qontichay pachapiqa llank'ay t'aqakuypiqqa, say-k'uchikuq ruwaykunaqa Apuq ñakasqanta hina rikuqku, chaymi qhapaqkunaqa ayqekuqku llank'aymanta; sayk'uyqa karqan llaqta runakunallapaqmi.

Antipachapitaqmi yariraq, llank'aypas, wachakuypas mana ñakasqachu karqan. Kaypiqa llank'aytaqa rikukurqan kawsaypa kayninta hina, mama pachawan rinakuyta hina,

²⁰ Al respecto son interesantes ver de Lenkersdorf Carlos, *Los hombres verdaderos*. Siglo XXI editoriales, México 1996. De Kuramochi, Yosuke y Helbom Anna Britta (Editores), *Ideología cosmovisión y etnicidad através del pensamiento indígena en las Américas*. Biblioteca Abya-Yala N° 44, Quito, 1997. Baer, Gerbard. *Cosmología y shamanismo de los matsiguenga*. Biblioteca Abya Yala. N° 15, Quito 1994.

²¹ Por influencia de la visión cristiana del mundo, la que a su vez estuvo influenciada por ancestrales visiones orientales del mundo, se consideraba al hombre como fruto de una creación divina y expulsado de su estado edénico por haber infringido alguna falta; condenados desde entonces al sufrimiento en la tierra, y en espera de un mesías salvador. En este estado de cosas se concebía el trabajo como una maldición, así como la inclinación del hombre al mal. Consideramos que Grecia y Roma tampoco fueron ajenos a esta concepción, sobre todo si esta manera de pensar, hecha realidad hizo posible que aquellos pueblos llegaran a su apogeo, que es al mismo tiempo el pogo del sistema esclavista de producción; no por nada considera Aristóteles, consideraba por ejemplo, que la sociedad heril, era una situación natural y al mismo tiempo justa.

²² Sociedades Bíblicas Unidas. *La Biblia*: Génesis: 3:17-19. Corea 1986 p. 3, 4.

chaymi llank'aypas, wawa churikunayoq kaypas, Estado Inkaq teqsin karqan.

Noqaykupaqqa, anti hamut'aypa estrukturan wasapanaqqa, manan arqueologiaq, kronikakunaq yachachikusqallantachu chaskikuna, k'uskinaqa siminkunaq sut'i cha-nintan, hinallataqmi k'uskina, runankunaq yuyayninta; noqanchispaqqa kusikuyninchispaq kapuwanchis, aslla llaqtakunaq hina, kikinichispa siminchispa, hamut'ayninchispa, mayninpiqa kunan kristiano hamut'aypi pakakusqa.

Runasimipi llank'ayqa manan ñakasqachu, nitaqmi ñak'ariypaqchu; sapan runapaqpas, aylluntinpaqpas, aswanmi chay, llank'ay, allin kayninchista qochiwanchis, hukllanachiwanchis. Kay ruwaymi runata *hoqpaq kachin*, mana *pay kikinllanpaqchu*. Aswanpas aynipipas, waykapipas, *hoqpaq* kachiwanchispa, masinchispaq. Ruwaymi kusichiwanchispa, chaninchachiwanchispa, sut'ita runayachiswanchis; maypin sapankanchispa allin kanchis, masinchispa allin kasqanman hina.

Ayniwan, waykawanmo rikuchiwanchis, imayna antikuna aylluchasqa yuyayniyoq karqanku chayta, maypin pipas allin qhawarisqa, hinallataq hawkapas lliwpa llank'asqankuman hina.

Suyu masinchis Hamut'aru Llanquen nin: chakra llank'aq runaqa "ruwaq nunayoqmi nispa, runa kayninta llank'aywan rikuchikusqan rayku, chaymi hump'ispa llank'aytaqa rikukun kawsaypaq teqsi ruwayta hina. Yariraq qellakayqa rikukun hucha hina, chayqa, runa kaypa hayunmi, chaymi qellaqa cheqnisqa",²³ nispa.

²³ Llanque Chana, Domingo: *La cultura Aymara*. Idea, Instituto de Estudios Ayamaras. Tarea, Asociación de Publicaciones Educativas. Lima Perú, 1990. p 48.

Aymara llaqtapipas, antipacha kasqan rayku, "... manan kanchu uskhakuna. Uskha kayqa kawsaypa hayunmi. Kunan hatun llaqtakunapiqa kan, noqanchispa pachanchismanta hoq pacha kasqan kaykun, misti pacha kasqan rayku... qellakunaq llaqtaq kasqan rayku".²⁴

Astawanraqmi kaypiqa rikunanchis, qonti llaqtakunapaqqa usuypas, otaq pacha usuchiypas, hoq simipi noqanchispaqqa mana llank'ay, munanan; anti llaqtakunapaqtaqmi kallpachachikuq, ichaqa mana ñak'arichikuqchu; ancha suyasqa. Greciapipas, Romano pachapipas, hinallataq kaykunamanta paqarimuq llaqtakunapipas usuyqa, allin qhawarisqa, munana pachan karqan. Qontichaypiqa manaña llank'apuyqa samin-chaymi; *jubilación* (machuyaspa manaña llank'apuy) nis-qamanta rimashanchis. Antipachapiqa lliwmi llank'ananchis, llank'ayqa kayninchispa teqsinmi; chaymi mana wañuypas samachiwasunmanchu llank'apaq kayninchistaqa, llank'aywan pacha t'ikraq kayninchistaqa; chaymi aya p'anzasqa t'eqe-kunapipas tarikun runaq kayninkunata, ruwanankuna ima. Wakin *uropeo* llaqtakunaqa iñirqankun, wañusqankuq qhepanta kusi pachapi kawsanankupi, maypin p'unchay p'unchaypas, wiñaypas, raymillaq kayninti, chaypiqa; wañuyqa llan-k'aymantan qespichikuqmi.

Mink'aypi llank'aymi rikuchikun qellpuy pachata hina, sumaq pachata hina, maypin llank'ay raymi karqan, chayta. Chaymi kunankamapas wakin runakunaqa ayniman sayanku warmintin wawachurikunantin; ruwanankunata aparikuspa, hinallataq ima mikhunatapas, ukyanatapas aparikuspa.

Chay llaqtakunapiqa manan nishu wakchakunaqa karqankuchu, imaynan kunan kashan llaqtanchispi hinaqa, mana maypi llank'anayoq kay. Manallataq karqallantaqchu

²⁴ *Ibidem*. p. 48.

nishu qolqe taqeq runakunaqa, pikunatan kunan sutiyakun *qhapaq* nispa. Allinkayqa paqarimun kikin runakunamantawan, kay pacha tiyasqanmantawanmi, imakunan hukllanakunku llank'aypi. Antipachapiqa llankaymi runataqa pacha t'ikraqman tukuchin, allin kayman thaskirichin, pachata hoqmanta allchachin, kamachichin, nisqanchis hina, sapanpaq kaq runatan hoqpaq tukuchin; ayllumansinkunawantaq runata yanapachin; llank'aymi, aswantaqa chakra llank'ay, Tawantinsuyutaqa horqorqan hanay yachay tarpuq llaqtaman. "*Llank'aywan*" "*llank'aqpaq kaywanni*", antirunataqa aswan allinta intun.

Antonio Peñan kayta nin: "Tapukunanchismi imaynatan anti runa antipatata ch'aki ñak'arichikuq pachaman yachayukurqan, imaynatan t'ikrarqan chay pachata hatun llaqtaman, mana ruedata reqsishaspapas, hinallataq mana qelqayta yachashaspapas, mana hatun uywakunata reqsispapas, wiñarqan; hinaspacha allinta kamachikurqan hatun llaqta kanankama... Icha yuyayninchis wasapananpaqchu maskhananchis qonti pachamanta hoqniray yuyayta, hinalltaq hoqniray pacha musyayta".²⁵ nispa nin.

Kay rimaykuymanta pacha nisuman, kutichikuytaqa maskhana hoqneray pacha qhawariypin, hinallataq hoqneray pacha musyaypipas, nispa. Antipachapiqa, sasachay pachapi, maypin sasa llankay, ichaqa imapas atinapuni, hukllanakuy apakurqan, llank'ayta mana ñakasqata hina qhawarikuspa. Chaypi yachayukuspan aswanta runachakurqanpas, wiñarqan-pas. Noqanchispaqqa allin kawsay maskhaymi tanqamurqan hanaqman; yunka, kawsananpaq mana allin kaqtin, chaypi ch'uspikuna, qhetekuna, runaq yawarninta ch'onqaspa onqo-chiqtin; hinallataq chaypi rantiyukuq onqoykuna kasqan rayku-pas; imaynan kashan, utapas,

²⁵ Peña Cabrera, Antonio. "*La Racionalidad Occidental y la Racionalidad Andina*", en *La Racionalidad*. Universidad Nacional Mayor de San Marcos. Instituto de Investigaciones Humanísticas. Juan Camacho Editor. Lima 1988. p. 199

upichupas. Antirunapaqqa, sut'in nisqan hina; hoq simipiqa, manan kanchu hoq yuyaykuna, *arqueologiko* qhawachikuykunapas, imakunan niwasunman, mirayninmi runakunataqa uraymanta hananman tanqamurqan niq.²⁶

2. ÑAWPAQ PACHA TEQSE QHAWARIYNINCHISPI SEXUALIDAD.

Manan runatapas, yuyaynintapas, yuyayuyta atisumanchu, mana pachantawan qhawarispaqa, chaymanta imayna masinkunawan rinakuyninkuka, hinallataq ima *historia* pachapin yachaytarpuyninkuna tarikusqankuta chaykunata yachaspapas. Hina kaqtinqa, manan kasqallanchu kawsayninku, imapas kamachikuyninku, chalapipas, antipipas, yunkapipas. Kunan kaypiqa rimasun, imaynan karqan ñawpa pacha *sexualidad*, nisqanchis, imapin chala *sexualidad*, antimanta sapaq, otaq rikch'akuq, chayta. Hamuq tinkuyimi rikuchiwasun ancha ñawpa pachata, maypin runakuna chayraq uywakayninmanta ch'utikusharqanku, chayta.

Garcilaso de la Vega, hawa llaqta runakunamanta rimaspa rikuchiwanchis, *Nawpa wasikunamanta, kamachikuymanta, imakunatas mikhurqanku chaykunata*:

"Imayna waq'an karqanku apunkunapipas, arpakuy-ninkunapipas, hinallatataqmi karqan wasinkunapas llaqtan-kunapas haqay waq'arunakunaqa. Haqay wasikunapipas, llaqtakunapipas kamachikurqan hoq kaq runakunataqa kama-chikuy munaq, hina apuykachaspantaqmi hoqkaqkunataqa rikuq, ancha millayta, paykunatan kamachikuq esclavota hina,

²⁶ En los andes el trabajo siempre fue motivo de fiesta; la visión de Llanque respecto a ella nos parece que no es la auténtica concepción del trabajo sino el actual sincrético. Veamos: "La celebración de la fiesta comunal es un acto social y religioso de mucha trascendencia; esperado por todos los integrantes de la comunidad aymara, por eso manifiesta que es una ocasión para buscar lo óptimo en sus vidas... El Autor de la cita sostiene que los aymaras manifiestan que "si no hubiese fiesta no nos acercaríamos, ni nos preocuparíamos de una buena comida y de una buena ropa". Llanque Chana, Domingo. *Ob. Cit.* p. 52.

warminkunata, ususinkunatan kamachikuq
munasqanman hina (,) paykuna pura awqachanakuspa"²⁷

Aswan qhepapiñ hoqneray sawaykunamanta, siminku-
manta, miyukuna layqakuna kamachikusqanmanta riman:

"Hoq hina kawsaykunapiqa, imaynan saway,
hukllanakuy ima, manan haqay runakunaqa
p'achakuyninkupipas, mikhuyninkupipas, aswan allinka
karqankuchu, askha llaqtakunan wach'uypi tinkuqku
uywakuna hina, manan reqsisqa warmiyochu
karqanku, pin tupasqankuwanmi tinkuqku,
hoqkunataqmi ima munasqankuman sawasqaku, mana
panankutapas, ususinkutapas, mamankutapas
kasqanta qhawarikuspa".

"Hoq llaqtakunapiqa mamakunallatan waqaychaqku'
hoq llaqtakunapitaqmi allin rikusqa karqan mana allin
sipas kay, aswan munaysapakunan aswan chaniyoq
hina rikusqa karqanku; paykunan aswan taphyakuq
kaqku sawaypi, llunp'aqkunataqmi mana; qella
kaqtinchá mana pikunapas munarqankuchu nispa."

"Hoq suyukunapiqa – nin Qelqaq Inka- mamakuna,
warmi wawankutaqa allinta waqaychaqku, sawananku
pachapitaqmi, ayllunku, hinallataq runa qayllapipas
paykuna kikinku raqa llikankuta qhasuqku, lliwman allin
waqaychasqa kasqanta rikuchinanpaq".²⁸

²⁷ Garcilaso de la Vega. *Comentario Reales de los Inkas*. La vivienda y
gobierno de los antiguos y las cosas que comían. Editorial Universo.
Lima. T. I. Libro Primero. Capítulo XII. p. 41.

²⁸ *Ibidem*. T I Capítulo XIV: p. 44 -45.

Hamawt'a Luis E. Valcarcelmi, mantakunaq kawsay-ninkumantawan, karakekunaq kawsayninkumantawan rimaspa, Garcilasoz qelqasqanta rikuchikun khaynata:

"Historiador inkan, Wayna Qhapaqpa markachay-ninmanta rimaspa ... rikuchikun hawa runakunaq kawsayninta... Mantakunaq sexualidadninmantan nin, millay tinkuy usukunayoqmi kanku nispa, saway kaqtinmi, imaynan Europa chawpi pachapi, qhariq reqsisqakunapas, ayllukunapas, paypa ñawpanta warminwan tinkuqku".²⁹

Kay qhepamanqa, nisqanchisman hinaqa, antiruna sexualidadmantan ñawpaqta rimasun, sapaqchanachispa.

a. Ñawpa chala sexualidad:

Chalapi tiyaqkunaqa poqoy killapin q'alakuspa kawsayman mink'asqa qanku, tiyasqanku pachaq rupharisqan rayku; hananpi q'oñirin 38 gradokama, chawpinpin chayan 28kaman, uraynimantaq 22kama; antikunapitaqmi mana mayqen pachapipas runakunaqa kawsayta atinmanchu mana p'achasqaqa; chayman hinan kaykunaq teqse qhawariyninkuqa hoqneray kanman karqan. Chalapicha imapas kuyuyq karqan, hatun qochaq ununkuna hina; chhaynallataq llachikuqpas imaynan karuta qhawasqa lamapi mana imallamanta sumaq ch'uya unuyoq qochakuna rikhurin chhayna. Kaypiqa much'akurqanqa manacha warmi kay mirachikuq raqallatachu, aswanpas, qhari ullutawanchá much'akurqanku, iskayninku miraypaq muchukusqan rayku.

Antropologiko nisqa museopin, Limapi, hoq kuti tarimuni huk iskay pachayoq poroñata; ñawpaq panpanmanta ukhu

²⁹ Valcárcel, Luis E. *Historia del Perú Antiguo*. Editorial Juan Mejía Baca. Lima 1985. T I p. 359.

panpanman haykunan kasqa raqaq wirp'an hina.
Noqaykupaqqa kay poroñaqa kanman karqan icha chayraq
sawaqkunaman imapas ukyachinapaqchus, otaqchus ñawpaq
ñeqen k'ikukuy qhepata ch'uyanchakuy armakuyapaqchus,
otaqchus, qollana mujukuna tupachinapaq.

Hoq kutin llaqtaypi, erqellaraq kashaqtiy apuskiy
yachachiwarqan pankinapaq muhu tupachiyta. Inti haykuytan
akllaraqayku ima sumaq sarakunata, chaytan wanuwan as
kachiwan unupi minuspa puñuchirqayku. Hoq kaq
punch'aypaq qhawayoqtiykun sarakuna punkirapusqaku;
allinmi kashanku, apuskiy niqtinmi, chakraykupi pankiq
rirqayku.

P'unchaymanta p'unchayman hinan allpaykumanta
wach'irimurqan hoq mosoq sara aqoyakuna, hinaspacha
ñawpaq tarpusqa sarakunaq sayayninman aypapun. Chay
hinan chakrayku sumaq q'omer rikukurqan, mana karu karu
sarakunayoq. Killanman hallmaq riqtiykun pankikunata
ñawiyku ñawpaq t'akaykunamanta mana t'aqayta
atipurqanchu.

Chaymi kunan tapukuyku, imanaqtinmi mana kay
poroña kay hina ruwanapaq kanmanchu karqan nispa,
otaqchus kaypi imatapas ukyaspa qhari kay taripunapaq
kanman karqan nispa.

Mochika, Chimú nisqa llaqtakunapiqa, ima llaqtakunapin
ayparqanku hatun wiñayta, chaypichus hina qallarishanman

karqan *Esklavista* nisqa, ruruchiy; hina karqtinga kaytan yuyaykusunman, chayraqmi qallarisharqan ayllupi llank'aypa t'aqakuynin. Kay nisqanchistan sayapayawanchis, "Sipan Wiraqochaq" p'anpayninpa tariynin, maypin rikusunman imaynatan apu wiraqocha p'apakurqan yanankunawan otaqchus, *esklavonkunawan* kuska, chayta.

Chay hina kaqtinga, reqsirqankun qhatukuyta, marka-chanapaq maqanakuyta, maymantan apakamurqan esklavokuna chayta. Chay llaqtan, hoq wiñaymansin llaqtakuna hina, kikin ukhupi t'aqasqa kanman karqan: qhapaqkunapi, wallakunapi, hamawt'akunapi, tukuyrikuqkunapi, kamachikuqkunapi, hina-llataq qespiypi tiyaq runakunapipas; kay runakunaq pachanpin tarikunkuman karqan, imaynan *Espartapipas*, *Atenaspipas* hina esklavo nisqanchiskuna.

Kaykunataqa niyku, ñawpaq nisqayku Museopi, wakokuna tarisqayku raykun, chay wakokunapin rikukun, apu hina, otaq awki hina runakuna; mat'inkun m'ask'aypachayog, kunkantaqmi waskhawan watasqa rikhurinku, iman makintawan watan, chayta. Chay *Museollapitaqmi* tarikun huk sapan wakucha, maypin rikusunman iskay wach'ushaq qharikunata; kay wakuchakunan mana umayog tarikunku, p'akikusqan rayku, ichaqa chaywanpas iskaynin runakunan ulluyog tarikunku.

Chay Museopipas hoy museokunapipas kanmi "munanakuq wakuchakuna" nisqa, yaqa llapankun rikuchikunku warmiqhari tinkuyta, ichaqa mana yuyayniyog runakunaq tinkuyninta hinachu, aspapas yuyaynin chinkasqa runakunaqta hina. Icha kunanpacha ñawiwana qhawarispasqa nisunman, mana churiyananku raykun chay hinata tinkurqanku nispa; imanaqtin, chalapi, -Mochika Chimupi- mana tarpunanpaq allpakunaq tarikusqan rayku.

Ichaqa, kay qhepa nisqanchis hina rikuyqa kanman allin

sonqowan rikuychus hina, ichaqa kaywanqa chanincha-shasunman mana allin kaqtan, mana runakayninchiswan tupaqta. Noqanchispaqqa kaykunaqa rikhurirqan llaqtakunaq qhapaqyaspa mana allin kawsayninmantan, maypin wakín kanku nishu qhapaq, wakintaq ancha wakcha, chaypi; wakín qhapaqkunana mana kusikuywan saksaspa hoq hina kusikuykunata maskharqanku.

Hoq wakukunapin rikusunman imaynatan warmikuna munanakuypi misk'ichikuspanku tinkuyman haykusqankuta; chaytan kunan ninku, khuyakuy pukllay nispa. Nisqanchis hina mana allin tinkuyпитаqmi, warmikunaq uyanpi mana ima kusirikuy kanchu. Iskay wakochakunallapin, *Museo de Larco Herrera* nisqapi, tariyku imaypin warmi kuisisqa uyantin tiyaspa qharipatapi kashan, chayta.

Kaykuna nisqanchis raykun, hinallataq kronistakunaq nisqanku hinapas, arichakunman karqanmi runakuna, pikunan karqanku, layqakuna, wallakuna, kamachikuqkuna etc., pikunan, qhapaq kaqninkumanta kawsarqanku, hinallataq mana allin kawsay apaqkunatapas aparqanku aswanpas millay kawsayta.

Pedro Cieza de Leonmi, 1553pi, qelqarqan kayta:

" Kay Peru nisqa reynopiqa (,) Iliwpa yachasqanmi (,) imay-natan wakín Puerto Viejo nisqa markapiqa (,) kawsakurqan sodomia hatun huchapi hinallataq hoq llaqtakunapipas karqan hoq millay runakuna, Iliw teqse muyu llaqtakunapi hina". "... wakakunapi sacerdotekuna, (nisqawansis), yachasqa hina, raymi p'unchaykunapi (,) qhapaqkunawan tiqnkuqku, (;) manan paykunaqa yacharqankuchu, kaypa mana allinpa kasqantapas, huchaq kasqantapas (,) arpakuy

nispan saqraq wat'eqayman tanqayusqan karqanku".³⁰

Garcilason Qhapaq Yupankiq markachayninmanta rimaspa qelqanpi kay umalliyta churan: "*Hatun qocha Chalapin askha Ilaqtakunata llallimun. Maqllakunata, wanachimun*", nispa:

"Inka sinchin... haqay chalapi qheswakunata, mana awqanakuywan, Inkaq kamachiyinpaq markachamuspa, tukuy imaymanata yachamusqa, aswantaqa, kawsay-ninkuta k'uskimuspa, willamusqaku pakapi kawsay-ninkuta, wakakunaman arpayninkuta... tarimusqaku maqllakunata, ichaqa manan llapan runakunapichu aspas, wakillankupi, pikunan pakapi chay mana allin kawsayta apaqku... Inkas anchata kusikusqa ...mana yawarta hich'aspa markachaywan... Kasqan pachas kamachikusqa pakallapi maqllakunata hap'imunankupaq, hinaspa runa qayllapi kawsasaqta kanamunankupaq".³¹

Luis E. Valcarcelmi, warochikunaq, yawyoskunaq, choqorpukunaq, usunkumanta rimaspa qelqan:

"Yawyoskunaq maqllakayninkun ancha yachasqa, pikunas wach'unapaq wasiyoq kasqaku, chaytan willakun Annuam Karta, kanmi runakuna, pikunan warmi hina p'achakunkupas, muymikunkupas, reqsichikuqku q'eta kayninkuta".³²

Comentarios Reales de los Inkaspin, XIII Ñeqen Uma-lliyipi, kay rikhurin:

³⁰ Cieza de León, Pedro. *El señorío de los incas*. Editorial Universo. 1977. XXV. p. 96, 97. También ver Cap. LXIV de la Primera Parte de su Crónica.

³¹ Garcilaso de la Vega, Inka. *Ob. Cit.* Tomo II. Libro Tercero p. 164.

³² Valcárcel, Luis E. *Historia del Perú Antiguo*, Editorial Juan Mejía Baca. Lima 1985. T III. p. 150

"Hatun Qocha chalapin llallimunku askha qheswakunata, hinaspacha wanachimunku maqllakunata". ".. Aswantaqa kamachikurqan Qhapaq Yupanki Inkaqa, sumaqlata hap'imuchunku maqllakunata, nispa, hinaspacha runa qayllapi ruphachichunku kawsasaqta mana chay mana allinkawsay apaqkunallachu aspaspas chayraq kay kawsayman haykushaqkunapas, asllaña kaspapas; hin-allataq wasinkuta ruphachichunku, mallkinkunata saphinmanta t'iraspa ruphachinankupaq, mana pikunapas kay millay kawsaykunata yuyayrinanpaq, hinaspa mana kay ruwanankupaq apusimta kamachikamunankupaq; sichus pillapas llaqtapi chayta huchallikuqtinqa, llaqtantin hayratasqa kananpaq, ruphachisqa kananpaq, imaynan kay kutipas kay hinata ruwakushan chhaynata". "Ima mosoq kamachin hunt'akurqan, utiywan rikusqanku hina, imaynatan Inka kamachikurqan hina; chay huchan inkakunaqpas wawa churinkunaqpas, ancha cheqnikunan karqan, manan pillatas hayk'aqpas kay hucha p'enqasqa kasqan rayku rimarirqallaranpaschu...".³³

Nisqanchis hinaqa, chay wakukunaqa, hinallataq qelqakunapas rikuchiwanichis chala *sexualidadtawan* anti *sexualidadtawan* sapaq kayninta. Chalapiqa ñachus hina *Modo de Producción Esclavista* nisqapiña kasarqanku. antipitaqmi kashankuman karqan *Modo de producción Asiaticopi* otaq *Andino* nisqapi. Hamawt'a John Murran³⁴, willakun chalapi mulluq, qolqe hinaq kasqanmanta.; chay hina kaqtinqa, kaywancha rantikuyta atikunman karqan k'uchukuytapas, munakuytapas, wach'una wasikunaq

³³ Garcilaso de la Vega, Inca. *Comentario Reales de los Inkas*. Editorial Universo, Capítulo XIII T. I. P. 43.

³⁴ Murra, John V. "El tráfico de mullu en la costa del Pacífico", en *Formaciones económicas y políticas del mundo andino*. Instituto de Estudios Peruanos. 1975. p. 255.

kayninmantapas.

b. Antikunapi sexualidad:

Antikunataqa t'aqasunman iskay llaqtakunapin; hukninkun kanku uywa michiqkuna, hoqqaqinkutaq chakra llaqk'ankuna. Ichaqa manan mayqenninkupas huknillanpuni ruwaqqa kanchu, iskaynin kawsaytan tupachinku, ichaqa sapankakupin hukninta astawan ruwakun; uywa michiqkunan asllatan tarpunku; tarpuqkunataqmi, as uywakunallayoq kanku. Hina qatiqtiñpi rikusun iskayninkuq *sexualidadninta*.

1) Uywa michiqkunaq sexualidadnin:

Kay llaqtakunaqa purinkichu llaqtakunan kankuman karqan hinallataq awqakunapas, imaynan hoq pachakunapi karqan *Gengis Kanpa* llaqtan, hina; manan yanqapas qasichu willakuyninchiskunapiqa Ayar Awqa rikhurimurqan, kaytan *kastellanopiqa* ninkun: *guerreros, enemigos*, nispa. Kay Apuqa kanman karqan michiqkunaq umallin.

Kunankamapas kay llaqtakunapiqa atisunman rikuyta, mana paykuna ukhupi llank'aypi t'aqasqa kasqanta, khayna, qolla llaqtakunapiqa qharipas warmi hinan puskankupas, wayk'ukunkupas; qharikunapas wawachurinkutapas q'epika-chanku, warmi hina. Kay hina kawsaytaqa manan chakarero llaqtakunapi rikusunmanchu; chakran qhariq llank'anan, wasipi ruwaykunataq warmiq, ichaqa iskayninkun yanapanakunkuman imapipas, ichaqa kayninkuman hina.³⁵

Rimasqanchis ukhupiqqa, icha p'unchay p'unchay michi-napi sapanku kaspachu, Luis Valcarcelpa nisqan hina, uywakunawan tinkunkupas, otaq maqllayanpas; kay Hamawt'an kaykunata qelqan chay pachamanta:

³⁵ Los agricultores mientras cuidan la chacra y los animales suelen torsalar el hilo en un palo o hueso, operación que se llama *miskhuy* pero que no es hilar.

"...hoq rikuqtaqmi, Diego de Gálvez, pin Peralonso Carrascopewan, rikusqaku qollawpi, iskay, kinsa runakunata, pikunamantan rimarqan Fray Domingo de Santo Tomás".³⁶

Garcilaso de la Vega, Lloq'e Yupanki Inkaq, hatun qolla markachaymanta, hinallataq unanchayninkunamanta rimaspapas kayta nin:

"Kay yukayuypa hawantaqa, karqanmi qollaw suyupiq, hatun hucha, warmikunan manaraq sawashaspa ima millay kawsayninyoqpas kanku, aswan millay kaypas kanman aswan usqhay sawaqku allin chaniyoq hina. Chaykunatan Inkakuna qolluchirqanku..."³⁷

Nisqanchis hinaqa, icha ruruchiypaq hukllanakuy, *relaciones sociales de producción* nisqa apayurqan chay hina kawsayman.

2) Anti chakra llak'aqmunaq sexualidadnin:

Anti Teqse muyu qhawariypiqa, wiñaymanta pachapas, Apuqa llaqtamasin, llapa runakunawanmi ayllupi tiyan. Chaypin Apukunapas, awkikunapas, tika qosakuna kanku, Pachamamataqmi, tika warmi, imaymana mikhuy mirachiq, llank'aq runaq maman.

Nisqanchis hina, Awsanqatipas, Salqantaypas, Sara Sarapas, Chachanipas; Waytapallanapas, Waskaranpas, kanku pachamamaq qosankun, may pachakunapin runakuna tiyanku chaypi.

³⁶ Valcárcel Luis E. *Ob. Cit.* T. III. *Sodomía religiosa*. p.279.

³⁷ Garcilaso de la Vega. *Ob. Cit.* T. I. Capítulo XIX, p. 114.

VI Congreso del Hombre y la Cultura Andinapi nisqanchis hinaqa, 1985, *hinallataq Primer Congreso Peruano de Filosofíapipas*, 1984, Pachamamaqa manan lliw pachachu, Pachamamaqa runaq llank'ayninwan ruruq allpallan. Hinallataqmi allpa llank'aq anti runapaqqa, hanaq pachapi sut'i saway tarikun, Inti Taytawan, Mama Killawan, pikunan tiyanku ayllu runakuna hina, ch'aska churiwawankuwan muyurisqa.

Kay pitukuymi, orqo, china, tukuy imaymanapin kayta tarikun, sarapipas, paraqaymi orqo; q'ellotaq, uwina nisqataq, china, tukuy imaymana runaq allinninpaq kaqpin kay t'aqakuy tarikun.

Anti pachapiqa imaymanan ruruypaq, miraypaq; tukuy imaymana *sexaulidadwan* tupaqqa manan "*mana yachanachu*", otaq "*huchachu*". Chaypin allpaq phuturiyninpas, uywakunaq mirayninpas ayllutaqa kusikuy pachaman apaykun; allin ruruypaq llank'aymi runaq kaynintaqa aswanta hanaqman hoqarin, hinallataq roq'a kaynintapas. Llank'ayninwanmi anti runaqa mana chaniyoq allpata, Mamapachaman t'ikran; kaytan *Ruruq Apumama* nispa nikun; hinallataqmi runaqa apukunamanpas awkikunamanpas llank'aq kasqan rayku churinchakun.

Runakunaq mirayninmi llank'anapaq allin, chaymi qhapaq kay. T'akaypas, allaypas, miray ukhupi kawsaymi; chaymi anti erqekunapaqqa uywankunaq tinkuyninpas kusikuy; chaymi uywa michiqkunapas uywanku wachaqtinqa kusion sukhayayta wasinkuta kutiyapunku.

Chakra llank'aq antin runapaqqa, sexo nisqaqa, munanakuyupa, allin llank'aypaqmi. Chay raykun munakuywan allin llank'aylla apukunaq saminchaynintaqa wisnirichimun. Manan allinchi, mochikachimu wakokunata rikuspa, kayqa antipacha *sexualidadmi*, nispa niynin, allinchi. Chay wakokunaqa, chalapi wakinkunaq *sexualidadllatan* rikuchikunku.

Kronika qelqarimakunapi rikusqanchis hinaqa chay wakokunaqa manan inka *sexualidadtachu* rikuchikunku, aspas wakin chinchaysuyu runakunaqta, imaynan mochik-chimukunaqta maypin maqlarunakura karqan chayta.

Manaraq astawan ñawpaqman rishaspan, pisi rimayllapi kunankama rikusqanchista qayllaykusun. Wakin chala llaqtakunapi, hinallataq qollawkunapipas, manaraq inkakuna chayashaqtinkuqa, pakallapis maqla kayta hap'ikusqaku, inkakuna chayaspaña chay ruwaykunata saphinmanta qolluchisqanku. Qatiqmanmi rikusun imatan kronistakuna qelqarqanku *prostitutakunamanta*, chayta. kaymantan, Garcilaso de la Vega kayta nin:

"Rimananchis kashallantaq, panpa warmikunamanta, imakunatan inkakuna qolluchirqanku tukuy ima millay mana kananpaq. Chay warmikunaqa purunkunapin tiyaqku, mana allin ch'uqllakunapi; sapankanpas sapallanku. Manan llataqkunaman haykuyta atiqkuchu, nitaq hoq warmimasinkunawanpas rimaqkuchu mana allin kawsayninku rantiyuyan rayku. Kay warmikunatas sutiyaqku 'panpayruna', nispa; panpapi tiyasqanku rayku, hinallataq ruwasqanku raykupas; hinallataqmi hawkaypata runa, nisunman chhaynapas. ¿Imanaqtin?, imaynan plazapas pi chayaqta chaskikun, chay hinatas paykuna qharikunata chaskinku. Kaytan 'lliwpaq warmi'

nispa sutiyasqaku. Qharikunas rikuqku mana chaniyoqta hina. Warmikunataqsi mana paykunawan rimayta munaqkuchu, mana paykuna hina reqsisqa kananku rayku, chaymantapas, llaqta qayllapi chukchanku mana rutuchikunanku rayku, mana millayta rikuchikunanku raykupas, hinallataq, sawasqa warmi kaqtinku mana qosankuq cheqnikunanpaq. Manas sutinkumantachu reqsichikuqku, panpayrunallamantas reqsichikuqku.³⁸

Kronista Guamán Pumaqa, Garcilasomanta hoqneraytan niwanchis. Guamán Puman nin, manan ñawpa pachakunapipas kaypiqa *prostitutakuna* karqanchu, nispa. Garcilasoq panpayrunankunan, Guamán Pumapaq, soltera warmikuna, hinallataq ikmakunapas. Aswanpas ñawinchasun qelqasqankuta, rikusun Guamán Pumaq qelqasqanta:

"Indiokunaqa anchatan waqaychaqku apusiminkutapas, kamachiyninkutapas, kaykunatan wañuyninkuwanpas amachakuqku; wiñaypas inkankuq, hinallataq sinchinkuq chakrankutapas allintas qhawaqku. Manan paykuna ukhupiqa millay warmikunapas, wach'okunapas hak'aqpas karqanchu; manan paykuna ukhupiqa millay runakunaqa karqanchu; warminkumanqa manan hayk'aqpas mallichikuchu aqhatapas ima musphachikuq mikhunakunatapas. Chaymi mana karqanchu t'iski warmikunapas, nitaq wach'oqkunapas". "Warmikunan 30 watankukama ll'unpaq kayninkuta waqaychaqku, chay watankupiñan ancha roq'a, doteta chaskikuspa sawaqqu.

³⁸ Garcilaso: *Tomo II* p. 27:

Waqchamanmi yanapaqku ima kaqninkuwanpas ".³⁹

Tawa pacha kawsaypin kayta nin:

"Warmikunan llunp'aq sawaqku kinsachunka watan-kupipas, tawachunkankupipas, pisqa chunkankupipas llunp'aq; mana sawaqninmi wiñaypaq llunp'aq qhepapuq; kunanqa hoqneraymi kapun, kunan warmikunataqa kurakunan doktrina kristiana yachachiq tunpayyoqonku".⁴⁰

"allintan wanachiqku suwakunataqa, hinallataq ñanpi, q'asakunapi suwakuqkunatapas, nak'aqkunatapas, wach'oqkunatapas, warmikuna atiqtapas, aswan kutiqa, kaykunata wañuchiyku; hinallatataq ruwaqku, qellakunatapas, llullakunatapas;...".⁴¹

Kinsa Ñeqen hayrataypin, kayta qelqan:

"Kay pachapiqa (tawa ñeqen kawsay pachapi) indiokunaqa mana allinkunata manan ruwaqkuchu; manan karqanchu pantay, nitaqmi pipas wayqepanantinqa tiyarqanchu, nitaq ipankuwanpas, marq'akinkuwanpas, mullankunawanpas, kuchankunawanpas, nitaq ayllupurapas, wañuywanmi hayratchikuqku".⁴²

"Chay pachaqa manan wañuchikuypas, suwakuypas, ñak'akuypas, pantaypas, Apu phiñachiypas karqanchu; nit'aqmi mich'akuypas, saksapakuypas, apuykachapas,

³⁹ Guamán Poma, Felipe. *Ob. Cit.* Tercera edad de los Indios. T I. p. 42- 43

⁴⁰ *Ibidem*, p. 49

⁴¹ *Ibidem*, p. 49

⁴² Guamán Poma. *Ob. Cit.* T I p. 49.

phiñakuypas, qellakuypas karqanchu; manan qolqe manukuy karqanchu, nitaq, llullakuqkuna; tukuy imapas sut'in karqan, as yuyayninku kayllawanpas, yacharqankun Apuq kayninta."⁴³

"*Mana allin kayninku waqaychaq wayna sipaskunapaqmi kaq allin paqtachakuykuna, hinallataq kamachikuykuna allin hunt'asqa kasqan rikuchinankupaq; chay hinan sipaskuna atiqtapas, hinallataq waynakuna atiq warmi-kunatapas, kallpawan wanachichiku; sichus iskayninkuq munayninmanta ima huchallikuypas kaq chayqa, iskaynin-kutan chukchankumanta warkuqku antaqaqaman, imatan sutiyarqanchu yawar qaqa nispa. Chaypin wañunan-kukama ñak'ariqku;..". " Sichus qhari warmiq munayninta atiq, otaqchus warmi qhariq munayninta chayqa, atiqllantan wañuyman hayratakurqan, hoqqaqtataqmi choqlllo q'onpowan waqtaqku, iman karqan puntayoq rumirunp'u waqtana, kay waqtanan runaq wasanman chayaspa aycha qarantaraq thismiriq. Kaywanmi pisqa chunka kuti waqtakuqku; hayratasqan hanku hanku wañusqa qhepapuq; maynillanpin ayllunkunaq hanpisqan qhaleyapuq; ichaqa qhaleyapuqqa manañan hayk'aqpas sawayta atirpurqanñachu; manan atirpurqankuchu tiyaqmasi kayllatapas, p'enqay kasqan rayku, wañuyman qarasqa kasqanku rayku. Kaypiqa, apusimiq kamachikusqanman hinaqa, llunp'aq kayninku chinka-chiqkunaqa purunwarmi hinan rikusqa karqanku, mana piniyoq, mana imayoq. Chaypa hawanmanpas, ayllunkuman millayta rikuq paykunata huchallikusqanku rayku, chaymi huchayoqkunataqa ayllunku wañuyman qaraqku".⁴⁴*

Guamán Puman aswanta riman mana pantaq

⁴³ *Ibidem*, T1 Cuarta Edad. p. 54.

⁴⁴ *Ibidem*. El cuarto castigo. T. I. p. 225.

warmikunaq kayninmanta, "Ñawpaq Ñeqen Watukuyninpi":

"Kay ñawpaq ñeqen k'ikllupin tarikurqanku, sawasqa warmikuna, itmakuna, pikunatan Awqa Kamayoqpa Warmi nispa, sutiyaquq, ... Kay warmikunan kayninkuman hina (titulunkuman hina), kinsa chunka kinsayoqninpi sawaqqu; chaykaman llunp'aqlla waqaychakuqu.... paykunatan sutiyaququ, Wanra Tasqe (sipas warmi otaq, Purun Warmi)... Sawaqtinkuñan 'Mama' nispa sutiyaququ, chayñan wawayoq kayta atirqanku, hinaspacha roq'asqa, allin rikusqa, kay mosoq kawsayninkupi karqanku".⁴⁵

Iskay Ñeqen Watukuypin nin:

"... itmataqa warmaña sipasqa kaqtinpas, 'Ikima Wallika' nispan sutiyaququ. Manañan pipas itmakunataqa ima-paqqas churaqñachu, itmakuna ayllumanmi haykupuqu. Ichaqa, manan chayraykuchu millay kawsaq karqanku, manan hayk'aqqas kaypiqa rikukurqanchu mana llunp'aq sawaqtata, manataqmi karqanchu pantaqkunapas. Llunp'aq kayninku chinkachiq wayna sipaskunataqa, kawsashaqtan warkuqu hayrataspa; hinallataqmi ruwaqu pantaqkunawanpas, ancha hatun huchayoq kasqanku rayku, ima huchakunatan mana reqsikur-qankuchu, kay pachapiqa, españolkunaq chayamuy-ninkukama".⁴⁶

Qhepa hamuqkunapiqa, Guamán Puman
"kristianokunaman" tunpaykun mana allin kawsaykuna

⁴⁵ Guamá Poma, Felipe. *Ob. Cit.* T. I. Primera Visita p. 151 – 152.

⁴⁶ *Ibidem.* T. I. Segunda Visita: p. 153-154.

apamusqankumanta:

"Sichus kay indiokuna allin taphyayoq kankuman karqan chayqa, Apunchismi qallariyninmanta pacha propheetankunatapas, apostolninkunatapas kachamuman karqan, hinaqa kay pacha runakunaqa kankuman karqan kay pachamanta aswan hunt'asqa runakuna; ichaqa, mana allinninchispaq, Apunchis kachamurqan aswan millay uywankunatan, español markachaqkunata; pikunan prophetakunata, patriarkakunata, apostolkunata, evange-listakunata, santokunatapas, reqsishaspapas, iglesia romanaq kamachikusqanta yachashaspapas pantaqku, llullakunkutaq indiokunata yukaspa..."⁴⁷

".. ima tukuy millaytan, imaynan kashan, pantay, hoq huchakunatapas, kristianokuna kay pachamanqa apamurqanku, pikunan doktrina kristiana yachachiy tunpay warmikunata atinku, llunp'aq kaqkunatapas map'achanku, chay hinatan askha mestizokunata paqarichinku".⁴⁸

Askha kutin, kayta, Guamán Puma riman, ichaqa sapa kutinmi aswan sut'ita rikuchikun, hinallataq aswan millaytapas; rikusun:

"Kunan pachaqa, yachachiy yukakuywanmi chay warmakunata huñukun hinaspacha parrokia kurakunawan korregidorkunawan, encomenderokunawan, liw españolkunan ima atichikunku; kaykunamantan hoq mestizokuna paqarimun; Santo Konciliokunaq kamachiyninkunata sarunchakuspa, pikunan kamachikunku pisqa watayoq erqekunatawan, soqta watayoq erqekunatawan yachachiy yukakuywan, otaq doktrina kristiano yachachiq tunpay, mana hukllanachinankuta".⁴⁹

⁴⁷ *Ibidem*. T. I. Tercera edad. p. 44.

⁴⁸ *Ibidem*. T. I. Quinta visita. p. 157-158.

⁴⁹ *Ibidem*. T. I. p. 161- 162.

Kay rimakuymantan qatisunman katekistakunaq erqekunata, Guamán Pumaq willakusqanman hina, ruwasqankuta.

Preshipánica pachapi Garcilasq, panpayrunakunamanta, rimasqanmantaqa, saphinmantan mananchananchis. *Prostitucionpa* kananpaqqa kananmi allin wiñasqaña *komercio*, nisqa. Kayqa manan kunankamapas lliw chakarero llaqtakunaqa kanraqchu; ¿imanaqtin? paykuna kikinkuq ruruchisqankumanta kawsasqanku rayku, hinallataq amachasqan chaypi mana reqsisqa tomaqayakunawan tinkuy.

Prostitucion kananpaqqa kananmi, hoq yanapakuqkuna, imaynan *dinero* hina, chaymi mana karqanchu ñawpapacha anti llaqtakunapiqa. Kunankamapas kanmi antipacha llaqtakuna maypin, ima hayk'a rantinakuypaqpas, ruruchiypi rinakuy-paqpas, qolqe mana hatun llaqtakunapi hina chaniyoqchu.

Icha pipas kutipakuwasunman mullurí nispa, imamantan ña rimaranchisña, chaymanta; Kaytaqa kamachikurqanku, qolqeta hina, hanan chala llaqtakupi, yari, manapuni antipacha llaqtakunapiqa. Antikunapiqa llank'akurqanqa ayniwan, mik'aywan, waykawanmi. Mana ruruchiy atisqankutataqmi chalaywan tariqku. Yuyarinanchimi kaypi llank'aypa, kunankamapas, hawkaypa kasqanta.

Sichus prostitucion kanman karqan chayqa, imapitaq *pagakunmanri* karqan, huk winay papawanchá, otaq sarawan

riki. ¿P'unchay tukukuytari, pitaq chay winaykunatari aparaysinman karqan, Garcilasoq nisqan hinataq, kay warmikunaqa lliw cheqnisqan karqanku chayqa? Kachapurin?

Panpayrunakunaqa Guamán Pumaq nisqan hinachá paqarimunkuman karqan markachaypa qhepanta. Noqayku-paqqa Garcilasoqa kay qelqayninpiqa pantarqanchus hina; markachaypa qhepanta karqanmi *prostitucion*.⁵⁰ Pikunataq qolqetari munachikunkuman karqan; españolkunallan riki? ¿Icha manachu? Antikunaqa nisqanchis hina, kunan tawa pachak markachaypa qhepantapas askha antin llaqtakunapin mana qolqepaqchu llank'akun.

Garcilasoqa, Guamán Puman hinan pantanman karqan. Khayna, sichus Guaman Pumaq kronikanta ñawinchasunman chayqa, tarisunmanmi Qosqo llaqtaq Guamángapi kayninta. Paqarimuynimanta pachan, hinallataq diluviomantapas, Guamán Pumaq paqarimuynin yachakurqanña, hinallataq, chay Qosqonpiqa huk k'itillapi waynakunapas, sipaskunapas, machukunapas, payakunapas, kawsanku; hinallataq willakun such'ukunapaqpas k'ikllukunaq kaynintapas.

Noqaykupaqqa folk, nisqa llaqtakunaqa, imantan may kutipas, *sociologokunapas*, *antropologokunapas* sutiyaqanku, "chakrallank'aq runakunata" hina, manan hayk'aqpas, uskhakunayoqchu, nitaq *asiloqochu*, nitaq uman nanaywan onqoq runakunapaq wasiyoqkunachu karqanku. Sapanka runatan imaynaña kaqtinpas, atiyinkuman hina, ima chamachiytapas qoqku.

Manan kaywanqa, antirunakunaqa uman patapi

⁵⁰ Ver *Una confusión de Garcilaso: La prostitución en el Incario* de Juan José Vega. En Típshe, Revista de Humanidades. Facultad de Humanidades, Universidad Nacional Federico Villarreal. Año I – N° 1- Noviembre 2000, p., 99 –106.

chinpuyocmi karqanku nishanchischu, manan, llapan teqse muyuntinpi llaqtakunan hinan, antikunaqa huchakunata reqsirqanku imaynan wasanchakuytapas, wach'uytapas; ichaqa manan chay raykuchu nusunman, kay llaqtakunaqa Sodoma, Gomorra hinan karqanku, nispa. Tukunanchispaqqa ninsuman kunanpas, ñawpaq hina, manan chakra llank'aqlla llaqtakunapiqa kanraqchu *prostitucionqa* nispa. Sichus anti llaqtakunapi kunan qokun *violacionkuna* chayqa, hoq tomaqayakuna, otaq llaqtakunan hatun llaqtamanta runakunaq kutiyapuyninwanmi chay millay kawsaykuna rikhurin, imaynan Estadoq empleadokuna, wallakuna, yachachikuna, hanpi kamayoqkuna, chaskikuna, kashanku ima. Aswantaqa wakin soldadomanta *licenciado* nisqakunan, llaqtakunata kutipuspanku millay kawsaytaqa hatun llaqtakunamanta, apaykunku.

Kunankamapas atisunmanraqmi imaynan karqan inkakunaq sexualidadninku chay yachayta. Antin wakuchakunaqa, imaynan Qosqomanta hina, kaynintaña rikuchikun chaypas, manan chalapi Mochika-Chimu nisqa wakukuna hinachu, kay qepakunaqa kuraq runakunatapaspukayachiwansunmanraqmi.

Kunan pachaqa *religión katolikaq* yanapayninwanmi yuyaykukun hucha raykun Diospa warmipaqpas, qharipaqpas ñakay qokusqanta. Chaymanta pachan, qhari punch'ay-ninkuna t'antanta mikhunanpaq, hunp'inta hich'aspa llank'a-nanku; warmitaq wachakuspa ñak'arinan, qosanmanta ima muchunan.

Llaqtanchiskunaqa manan, qontichay llaqtakuna hinachu reqsirqanku kamakuy willakuykunata. Chay willakuykunaqa rikhurin antipachapi españolkunaq markachakusqanku qhepa pachataña, hinaqa, manan llank'aypas ñakasqachu,⁵¹ nitaqmi wachakuypas nanayman hayratasqachu.

⁵¹ Ver *La Biblia*, Libro del Génesis. 3:17-19. Sociedades Bíblicas Unidas. Corea 1986. p. 3- 4.

Qontichay llaqtakunapi iñikun warmiq nanaywan wachakunanpi, imaynan qelqasqa kashan Willka Qelqarimapi hina. Antipitaqmi yachanchis warmikunaq sasachaywan wachakusqankuta.

Anti warmiqa wachakun ñak'ariywanmi, sasachaywan, manan nanaywanchu. Sasan kanman antipi wiksayakuyqa, maypin mana hatun llaqtakunapi hinachu ima qhawarikuypas kanman, aswantaqa, llank'anan kaqtin, mayninpiqa qharimanta aswantaraq. Kunan hatun llaqtakunapiqa, hanpikamayokunan yachachikunku mana nanaywan wachakuyta. Llaqtanchiskunapiqa manachus hina chayqa atikunmanchu.

Aswan allinta *sexualidadmanta* yuyaykunanchispaq rimasun hoqkunamanta, imakunan chaywan tupaqminmanta:

Wasi:

Anti llaqtakunapiqa wasikunaqa manan hatun llaqtakunapi hina ventanakunayoqchu, chakrallank'aqpa wasinqa puñunallanpaqmi; yachasqanchispas hina llank'ananmi runataqa hapin p'unchaynintin chakrapi. Waynakunapas hatun runaku-napas, p'unchaynintinmi chakrapi kanku, qhari erqekunan taytankuta yanapanku; warmi erqekunataqmi mamanwan hayachikuta wasipi tupachinku; warmakunaqa, qhariña warmiña kanku, chaypas, uywakunatan michinanku. Manan yachan-chischu hayk'an kanku, chayta, ichaqa nisunmanmi warma sipaskunaqa tinkunkuman, uywa michisqankupin, otaq chakra ukhukunapi, mallkiq llanthunkunapi, otaq chakrapata ch'uklla-kunapi; erqechakunapas *sexualidadmanqa* haykunkuman "mama taytapi" pukllaspankun, ña wasipiña, ña chakrapaña, otaq uywakunaq t'inkikusqanta rikuspapas, otaqchus t'akayta, kallchayta rikuspa.

Anti runapaqqa *sexualidadqa*, kayninpa kayninmi, ichaqa manan runaqa chayllapichu tukukun. Manan *sexualidadnintaqa* rikuyta atisunmanchu imaynan hatun llaqta runakunapi hinachu. Wakinqa qontichay pacha tikakunawan wasapayta munanku. Imaynan peruano *freudianokuna* otaq, *neofreudia-nokuna* ruwarqanku chay hinata, llaqtanchispa kaynintan rikuchi-kuyta munarqanku, runaq pananwan tinkuyamanta pacha, *komplejo de Edipo* otaq *Electra* nisqawanpas, rimashanchis huk kuti *Revista Caretaspi*, N. 27-8- 1984pi, rikhurimuq qelqa-mantan: "*El tabú y el incesto*" nisqamanta, maypin Alberto Péndola Febresta rimachisqaku, chaymanta, pay riman masinkunamanta: Max Hernandezmanta, Moisés Lemlijmanta, Luis Millonesmanta, María Rostowrowskimantapuan, ima.

Llunp'aq kay:

Runa simipi akllaqa otaq pallaqa, manan ninakunchu *kastellanopi virgen* nisqa simiwan.

Noqanchispaq akllawasiqa karqan, akllasqa sipaskunapaq wasikunani. Chay wasikunanpin tiyaqku akllasqa warmakuna; manan Intiq llunp'ankunachu karqan, hinallataq mana warmi *konventupas*; chay wasikunamanmi apakuq warma sipaskunata, maypin yachachiqku ima tukuy warmiq ruwanankunata. Chaypin yacharqanku wayk'uyta, aqhakuyta, p'achakuna pawqarchayta, sumaq awayta, imaynan kunan rikushanchis *museokunapi* chay hinata, inkapaqpas, ayllunkupaqpas, wallaku-napaqpas; yacharqankun, qorakunawan hanpikuyta, rughapakuy hanpiyta, nanay llalliyta, qorakuna tupachiyta, matekuna ruwayta, wachachikuyta, waqyayta ima, etc., etc.

Nisqanchis hina, antikunapaqqa, warmiqa manan nanaywan wachakuypaq ñakasqachu, hinallataq qosanmanta muchuypaqchu; qharipaq llank'ayqa manan ñakasqallataqchu. Hinallataqmi antipachapiqa mana pipas hatunyarqancho otaq huch'uyyarqancho llunp'aq kaynin rayku, ichaqa manan chay raykuchu *prostitucion*, nisqanchis, karqan; ancha much'anan warmiqa, aswantaqa mama kapuqtin, imaynan mamapachapas, miraymama; hinallataq hoq warmikunapas, imaynan Mama Oqlo, Mama Ranra, otaq Mama Qora. chaymi kunanpas antipachapiqa ancha yupaychana Mamacha *María*.

Kaypiqa huk runaq nisqantan mananchayta munayku; chay runas warminwan sawaspa llunp'aqta tarispa. Chay hinata tarispas, warminta millayta hina rikusqa, mana hayk'aq piqpa munananma kasqa nispa. Manan chayllapaschu, wakin purinkichukunan qelqasqaku antirunamanta, mana wayllukuy yachaq nispa.

Manan cheqaqchu, indioq mana munakuy yachayninqa, chay qelqayllukunaqa manan allintachu reqsinku anti runataqa. Icha mana hatun llaqta runakuna hinachu munakunku, ichaqa *kuentokunapipas*, takikunapas rikuchiwanchis sumaq wayllukuq warmasipaskunaq kaynintan. Mana khayna rikuqqa manan antipachata allintachu reqsin. Ichaqa, nisqanchis hinaqa, manan kasqan kawsayllaqochu kanku chakra llank'aqkunapas, uywa michiqkunapas.

Kunankamapas kanraqmi uywa michiq llaqtakunapiqa, maypin runakuna karu karupi tiyanku, chaypi, maypin wayna sipaspa taytamamanku wawachurinkuq sawananpaq. Ichaqa manan chayraykuchu sawayqa mana wiñaypaqchu.

Kanmi hoq Ilaqtakunami, Qosqowan, Punowan tupaq Ilaqtakunapi, maypin waynakuna suwanku sipaskunata, chiaraqeq qhepanta. Hoq Ilaqtakunamitaqmi waynasipaskunaqa munanakunku imaynan Kutapanpaspi, Apurimaqpi, hina; maypin qhasway killatutapi Iloqsinku "t'ika pallakuymán". Warmikunan rinku huk k'itita, nisqanchis hina, tikapallananman, qharikunapas chayllatataqmi chayllamantaq rinku. Kay raymin tukukun waynakuna sipaskunata púsarikuspanku wasinkuta kutipúqtinku; mayninpiqa kikin sipaskunan chay hinata suwachikunku, allin qhariwan tupaspaqa.

Chay raykun hatun Ilaqtapi llank'aq sipaskunaqa, qhasway killapaqqa atipakunku Ilaqtankuman kutiyta. sichus wasinchispi llank'aq sipas mana kutinpunchu chayqa, yuyaykunanchis paypa allin taphyayóq kasqanta, mana hina kaqtintaqmi payqa kutinpun, mayninpiqa hoq mana taphyayóq sipaskunatawan púsarikuspa.

Amaru:

Kaypas rikuchillawansuntaqmi allinta anti pachata. Kaypiqa amaruqa yachaypa unanchayninmi, chaymi yachaywasi punku haykuykunapi mach'aqwaykunata Ilaqllasqata tarisunman.

Wakin *historiadorkunaqa*, ninkun, manan hayk'aqpas yachaywasikunaqa karqanchu nispa. Paykunapaqqa kay willakuykunaqa kamakunkuman karqan españolkunaq chayamuyninku qhepatañan; ichaqa, chay *historiadorkunaqa* manan atinkuchu ima niytapas, maypin inkakuna yacharqanku, mana thuniyoq wasikuna hatarichiyta, pukarakuna hatarichiyta hinallataq sumaq utina manqos wasikunatapas, wakakunatapas hatarichiyta; maypin

yacharqanku hoq orqomanta hoq orqoman unu pusayta, pata patakuna hatarichiyta, allin kamachikuyta, *politika* nisqata, qelqayta, khipukuna watayta, etc.

Kristianokunapaqqa mach'aqwayqa supaypa unanchanmi, chaymi "*Llunp'aq Maríaqa*" mach'aqwayta sarushaspa *kuadrokunapiqa* rikhurin. Antipiqqa mach'aqwayqa, "yachaq apun", imaynan *Ateneapas* griegokunapaq karqan, chay hina.

Sirvinakuy:

Kay simimantan Yaya Jorge A. Lira, hatun *diccionario*pi nin: *sirwanakuy*: Manaraq sawashaspa munanakuy pacha. Manaraq sawaspa tiyay, manaraq sawashaspa yananchasqa tiyay. Obs. Sirvinakuy niyqa, manan cheqaqchu, kay simiqa manan kastellanopi "*servimantachu*" hamun.⁵²

Kay yayaq yuyayninman q'emikuspa, paypa qelqasqan simiwan aswanta sut'ichayta munayku: Sirwana, huk yunka qello t'ika, munanakuqpa t'ikan. Hamun "*sirwana*" nisqa simi runasimimanta, ichachus *kastellanopi* "*servirsementa*"; kayqa *legítimo* nisqa warmi qhari tiyaymi, *andino* nisqa saway, munanakuqkunan kamachinakunku kuska tiyanankupaq, sapanka ayllunkuq siminkumanta.

Kay sawaypa allin kayninqa, kaymi; sichus tiyaqkunaq kaynin mana tupanchu ñawpaq ñeqen watakunapi chayqa, t'aqanakapuyta atinkumanmi, ichaqa ayllunkuq huñiyinwan, mana qontichay pachapi hina sasachakuspachu.

⁵² Lira Jorge A. *Diccionario Khechuwa Español*. Universidad Nacional de Tucumán, Argentina. 1949. p. 921.

Chhayna kaqtinqa, imapas kaqninkun t'aqakun iskayninkupaq, ichaqa sapankankuq ruwanankuqa manan; qhariq kaqmi qhariwan qhepapun, warmiq kaqtaq warmiwan. Sichus wawachurinku kan chaypachataqmi, qhari taytaq allunpi qhepapun, warmi kaqtintaq, warmiq ayllunwan. Aswanmi kay pachapi kay kan: warmi erqekunan mamay nispa ninku, mamankuq mamanta, hinallataq, mamankuq ñañankunata; kakankun, mamankuq ñañanpa qosan, mana taytaykuchu. Hinallataqmi qhari erqe nillantaq tayta nispa, taytanpa taytanta, chaymantapas taytankuq wayqenkunata; taytankuq wayqenpa warminmi ipanku; mana mamankuchu. Chaymi qhari erqekunapas mana ancha ñak'arinkuchu taytankuq ayllunpiqa, hinallataq warmichakunapas, mamankuq ayllunpiqa.

Sapa p'unchay kawsaypiqa, mullapas kuchapas yayawan kuskan chakrapi llank'anku, mullataqmi ipankuwan kusqa, pitan mamachakun, wasipi ruwanakunatan ruwanku.

3. ANTI TEQSE QHAWARIYPI ALLIN KAWSAY TIKAKUNAMANTA:⁵³

May kutin ninchis, inka allin kawsay tikakunaqa kinsan karqan nispa; hoqkunataqmi ninku, allin kawsay tikakunaqa pisqan karqan nispa ninku, kay hina:

1. Ama llulla (kay)
2. Ama qella (kay)

⁵³ Ponencia sustentada en el II Congreso Nacional de Filosofía. Qosqo, octubre 1986.

3. Ama suwa (kay)
4. Ama sipiq (kay)
5. Ama wach'oq⁵⁴ (kay)

Kronistakunamantaqa, Felipe Guamán Pumallan, kaykunamantaqa riman; Pedro Cieza de León, ñawpaq ñeqen *kronistataq*, mana imaninpaschu chaymantaqa. Kunan pachaka watapiqa, Luis E. Valcarcelpas, pin yaqa lliw ñawpaq *kronista-kunaq* qelqasqankuta taqen, manan imatapas chaymanta nillantaqchu.

Kunanqa nikun, inka wayllukuqkunan tunparqanku chay tikakunata, nispa; ichaqa kunanqa manan atisunmanchu yuyaykuyta, imaynatan Tawansinsuyupi ancha askha runa kawshaspa mana ima kawsay tikayoq tiyasqankuta. Markachaqkuna chayraq chayamushaspankus kunka iskayniyoq khunu runakunata tarismusqaku kaypiqa.. Yachasqanchis hinaqa, manan mana huk kawsay kamachiylloqqa kawsayta atinmanchu karqan. Chayqa, ancha khuyakuq *indigenista* nisqakunaña, ninkuman, inkakunan napayukurqanku kawsay tikakunawan: ama llulla, ama qella, ama suwa, chaypas, Federico Engelspa nisqan hinaqa: *"El papel del trabajo en la transformación del mono al hombre"*, manan chay tikakunamanta rimayqa pantaychu.⁵⁵

Ruruchiypiqa runakunaqa manan pachallankumantachu imatapas ruwanku, paykunapuran rinakunku; manan imatapas ruruchinkumanchu mana hukllanakuspaqa. Ruruchiypin runakunaqa rinakunkupas aylluchanakunkupas; kay hinallatataqmi pachawanpas rinakunku.

⁵⁴ En el Diccionario de Quechua de Jorge A. Lira podemos leer "wach'oq. s. y v.a. Adulterio, violación del lecho conyugal o de la fe marital. Adulterar, violar la fe conyugal. Fornicar, cometer unión carnal ilícita. Wach'oq sonqo: Inmoral, tendencia a los vicios de la infidelidad. Wach'oq sonqo kay: impudicia". p. 1071.

⁵⁵ De acuerdo a la Filosofía Tomista, también podría sostenerse que todo hombre por el hecho de ser hombre y tener uso de razón, sabe en forma innata que algunos actos son malos, esto es que existe una "*Ley Natural*" que obliga a las personas a guardar determinadas normas de conducta.

Noqanchispaqqa inka *moralqa*, paqarimurqan kуска kaw-saymantan, ima muchuykuna thasnunapaq hukllanakuyanta, ñawpaqtaqa, qhepamantaq, nunapaq nisqamanta. *Moralqa* paqarin allin kawsaypaq kamachikunamanta.

Nisqanchis hinaqa, ñawpaq ñeqen allin kawsay tikakunaqa inka pacha ñawpaqmantan; icha kaykuna karqan: Ama llulla kay, Ama qella kay. Kaykunamantaqa aswan ñawpaqqa karqan *Ama llulla kaychá*, Federico Engelspa nisqan hina; rimay hukllanasqa tiyaypaq ancha chaniyoq kasqan rayku.

Qatiq kamachikuytaqchá kanman karqan *ama qella kay*, hukllanasqa tiyaypi lliw runakunaq muchuynin thasnupaq llank'ana kaqtin. Chaypiqa qella kayqa kanman karqan hatun huchan, hinaqa allintacha wanachikunman karqan qellakunataqa. Huchallikuyqa aylluq ñawpanmanqa kanman karqan hatun huchachá.

Qheswapi kaypa paqarimuywanchá rikhurimurqan hoq mosoq kawsay tikakuna, imaynan kashan: *ama suway*, *ama sipiy*, *ama wach'oy*. Yachasqanchispas hinaqa, kaykunaqa rikhurimurqanku *propiedad privada* nisqa paqarimuyntan, maypin hoqkunaq kaqninkunata ancha yupaychana, chaypi.

"*Ama wach'oq kay*" tikaqa, yachachikun kawsaq-masinchista mana wasanchakunanchistan. Sichus, warmikuna ñawpa pacha kamachikurqanku chayqa, kamachiqa kanman karqan: Ama warmimasikiq qosanta munapayankichu, nispan. Kunan *patriarkado*, nisqanchispitaqmi: Ama qhari masikiq warminta munapayankichu, nispa. Chaytan hoq simipiq ninchis, "*ama wach'oq*".

Ichaqa "wach'oq" simiqa, runasimipiqa nin, kastellanopi, *adultero* nisqatan; nisqanchispas hinaqa kay tikaqa kamakunman karqan sapanka runaq kaqninta yupaychanamanta. Ch'ullalla warmiyoc kayqa, *mono gimia*, imapas kaqkunaq mana hoq runakunaman chayanapaqmi, hoq simipiqa ayllullanman, wawachurillanman chayanapaq.

Anti llaqtakunapiqa manan yuyayninchisman haykunmanchu kay: llank'ashananchiskamaqa manan pipas wasinchismanqa haykunanchu; nitaqmi noqanchispas llank'aq rispa hoq wasikunaman haykunanchisku.

Ichaqa rikuchinanchismi, chakarero llaqtakunaq, uywa michiqkunaq ima kawsayninkuq mana kasqallan kasqanta, hinaqa, manan ch'ulla *axilogika* nisqa marullayoqchu kanku. Khayna, chakra llank'aqqa, warmayananta munapayanmi, chaymanta sawananpaqtaqmi hunt'anan hoq kamachikuykunata; uywa michiq llaqtakunapitaqmi suwanakuy kan, qharin warma yanantan suwan, mayninpiqa warmiq ayllunkunawan maqanakuspa ima; imaynan kan Qontisuyo llaqtakunapi hina, ch'iraraqhepi.

Hoq hina sawaypas kallantaqmi chaykunapi, wayna sipaskunaq taytamamankun ñawpaqta kamachinakuqtinku wawa churinkuq sawananpaq; may kutin, waynasipaskunaqa reqsinakunkuchu aswantaq munanakunllankupaschu; hoq llaqtakunapitaqmi wayna sipaskunaqa paykuna kikinkumanta munanakunku, hinaspacha ima hatun raymipipas kуска kawsayta qallarinku, sirvinakuyta, ichaqa taytamamankuq reqsiyninwan.

Chakra llank'aq llaqtakunapiqa hatun huchas imapas suwanakuyqa, michiqkuna ukhupitaqmi, mana hatun huchachu, aspas turiakuq, otaq mañakuy.

Inka pachaq paqarimuyninwancha kamakunman karqan, anti pachapiqa, mosoq kawsay tikakuna, hinallataq

mosoq apu simikunapas. ¿Imanaqtin? Askha llaqtakuna hukllanasqata hap'inanku kaqtin. Imaynan kawsay tikakunapas, apusimikunapas rirp'unku, llaqtaq mosoq munayninkunata, hinallataq kamachikuqkunaq munayninkutapas.

Chay hinatan *Comentarios Realespi*, Inka Garcilaso de la Vega rikuchikun, Manqo Qhapaqpa wañuchiy apusimi kamaschikusqanta, sipiqkunaqpaq, wach'oqkunapaq, suwaku- napaq ima. Hoq kamachikuykuna ukhupin kamachikurqan: ch'ulla sapalan warmiyuq kanapaq, mana ayllupura sawanankupaq. Uywakunata uywanapaq, (musiku apusimi). Puchuq mikhunakunata tampunapi waqaychanapaq, hinallataq sapanka runakunaman allpata rakikunanpaqpas (mana wiñay-paqchu, aspas kawsanan pachakamalla).⁵⁶

Inka Roq'as kamachikusqa yachaywasikunaq kamakuy- ninta, suwakunaq wañuyninta, runa sipiqkunaq wañuyninta, hinallataq wach'oqkunaqtapas, k'anaqkunaqtapas. Waynakunaq 25 watankukama taytankuq munayninmanta kawsanankupaq; chaymantataq, waynakunaq walla kanankupaq. Yachachikuysi kaman karqan kaykunamanta:

⁵⁶ Ibídem p. 107. Nuestra afirmación ha sido observada en el sentido que ellas son: "...son gratuitas... sin que se precise mecanismo alguno que permita establecer el referido hecho". En cierta ocasión, en una parroquia muy antigua del distrito de Maras, de la provincia actual de Urubamba, Cusco, tuvimos la suerte de ver documentos de reparto de tierras de cultivo que se hacían siguiendo la tradición tawantinsuyana, esto es por familias; consideramos que tal distribución no habría podido ser aplicado ordenadamente si previamente no se hubiera normado la monogamia. Respecto a la prohibición de matrimonio entre parentela, podemos informar que hasta el presente ello es vigente en el mundo andino, no es posible contraer matrimonio ni vivir en pareja con una "sispa pana" al varón, o "sispa tura" a la mujer. Finalmente debemos sostener que los cronistas son fuente de consulta y su informe sometida a la crítica debe ser aceptada como elemento de juicio. Si las crónicas no fueran aceptadas como fuentes de consulta consideraríamos como irrelevantes trabajo de investigación como los de Luis E. Valcarcel, quien en base a cronistas y a la arqueología ha escrito una historia del Tawantinsuyo en cinco tomos. Nos referimos a la edición presentada por la Editorial Juan Mejía Baca. Lima, 1985.

harawikuymanta, takiymanta, yachaywayllukuymanta, hanaq pachapi ch'askakuna reqsiyman-tapuwan;⁵⁷ Hinallataqsi Pachakuteqpas kasqa allin qhapaq, kamachikuy yacha; paysi kamachikunman karqan markachasqa llaqtakunaq allin kawsayninta, tikankuna waqaychakunanpaq, tukuy allin kawsay kamachikunawan tupaqkunata.

Guaman Pumas, nillantaqmi, Pachakuteqmi askha apusi-mikunata qorqan, nispa: Kuraq layqamanta, yuyay qokuqkuna-manta, inka yachapaqmanta, rantinmanta, tukuyrikuqman, warayoqman, *regidorkunamantapuwan*, *algucilkunamantapas*, nispa, etc., ima. Ñakakuykunamantapuwan, taytamama roq'anchakuykunamantapuwan, hayratakunapaq kamachikurqan.

Noqanchispaqqa Guaman Pumaq, *españolkuna denunciayninqa* cheqaqmi, ichaqa, paypa ima ñawpa pacha *historiakunaq* willakuyninkunaqata mana. ¿Imanaqtin? tukuy imapas nishu allin rikuchikusqan rayku, chaymantapas, pi kayninta, ñawpa pachakunata roq'ata hina rikuchikusqan rayku.

Kunan pachaqa iñisunmnmi anti runakunaq Tawantinsuyupi allin kawsay tikakunaq waqaychasqankuta; *katekisionwanmi*, yachapurqanku chaymanta kristiano tikakunata, ichaqa paykuna yachankun kay qhepa kamachikunaq, sut'i pachapi mana waqaychakusqanta, aswantaq, kay kawsasqanchis *individualista*, nisqa pachapi.

Tukunanchispaqqa hoqmanta huñichakunanchis, manan Antipiqqa inkakunaqa ñawpaqtapas, qhepatapas kawsakuyta atikunmanchu karqan mana ima kawsay tikata reqsispaqa; kunankamapas anti llaqtakunaqa as pisi tikakunallatan resinku ichaqa chaykunatan hunt;anku ancha allinta. Teqse muyu runa-kunapas paqarimuyinakupiqqa,

⁵⁷ Ibidem. p. 107

kayman rikch'akuq tikakunatan reqsirqanku. Ichaqa as tikakunallata kaspapas, chay tikakunan llaqtaq teqsen karqan.
58

4. ANTICHAY YUYAYPI PACHA HAMUTAYMANTA:

Kay antipachapiqa, qontichay pachaqharariypa rantiykus-qan raykun, *pachata* ti'krakusharqan *mundo y tierra*, nisqaman; hoq chaninkunata, mana kasukuspa; pachaqa t'ikrakunan *espacio, tiempo, naturaleza*, nisqaman ima.⁵⁹ Hina kaqtinqa, pachamama niyqa manan *madre tierra*, niyllachu,

⁵⁸ La mayoría de las culturas anteriores al Modo esclavista de producción, han tenido parecidas normas o códigos morales. Probablemente las normas morales más antiguas del Decálogo de Moisés habrían sido parecidas a las andinas. Veamos: a. El Quinto Mandamiento: "No matar", correspondería al andino: *Ama sipiq*. b. El Sexto Mandamiento: "No fornicar" correspondería a la norma: *Ama wach'oq*. En este mismo mandamiento podría estar contenido el Noveno Mandamiento de Moisés: "No desear la mujer de tu prójimo". c. El Séptimo mandamiento: "No hurtar" correspondería al andino: *Ama suwa*, prohibido ser ladrón. El Décimo: "No levantar falso testimonio ni mentir" correspondería al *Ama llulla*.

⁵⁹ Para demostrar el significado de **pacha** como tiempo recurriremos a la siguiente expresión quechua: "*Imachá kunan pachaqa waynakunapas llank'aypaq piki kallpa*" (Qué será de los jóvenes de este tiempo que tienen poca fuerza para trabajo). En su significado de **espacio**, tenemos: "*kay pachapin wasita hatarichusun*". (Levantaremos una casa en este espacio). Como **naturaleza**: "*Pachataqa llank'aymi samp'ayachin, chaymanta pachan, pachaqa maman t'ikrakun*". (El trabajo quita la fiereza a la naturaleza, sólo desde entonces ella se transforma en madre). El Dr. Luis Pischoya Hermoza nos ha manifestado que "*en el pensamiento occidental el espacio ha sido definido por la geometría de Euclides tardíamente y en el mundo quechua no hay ningún indicio de teoría geométrica*". Consideramos que su objeción es muy valedera, sin embargo debemos manifestar que ello no fue un impedimento para que filósofos como Aristóteles hayan tocado el tema al tratar por ejemplo el "**lugar**". *Física* Lib. IV Cap. 4 en: "Se inquiera la Esencia y definición del Lugar". p. 619-620, sin tomar en cuenta la Geometría Euclidiana, de manera parecida hace lo mismo al tratar el tema del "**vacío**"; por entonces todavía no había nacido Euclides, sino que lo haría 22 años después. En la Edad Media los escolásticos comentaristas de los libros de la Física de Aristóteles, retomaron el tema, al margen de la Geometría Euclidiana. Como es del dominio general, los inkas dividieron el espacio en *kay pacha, hanaq pacha y ukhu pacha*, esto es como el espacio de aquí, el de arriba y el de abajo.

aspas *madre del espacio y del tiempo, madre de la naturaleza*, niymi.

a. Pacha, *naturaleza* hina.

Kay simitaqa tarisunman *naturaleza* chaninpiqa, pachamama nisqapi, kaytan t'ikrasunman *madre naturalezaman*. Pachamamanta rimaspaqa manan rimashanchis kay tiyasqanchis allpamantachu *mundo* nisqamantachu imaynan tikrarqanku ñawpaq ñeqen qelqarikuna hinachu; rimashanchisqa maypin runa tarikun chaymanta, muyuriqninpi kaqkunamantapuwan, hinallataq uman wichaymanpas, chakin uraymanpas.

Chay hinallataq inaynatan, Pachakamaq apumanta rimaspa nisunman, manan kay tiyasqanchis allpa kamaqllachu, nispa, aspás tukuy imaymana kamaqmi, haqpi kaqkunatapas, ukhupi kaqkunatapas, imaymana kaqkunatapas. Felipe Guaman Puma de ayalapas, Juan Santa Cruz Pachakuti Yankipas, rimankun chay apumanta, pachakamaqmanta hina.⁶⁰ Hoq simin chay qelqarikunaq qelqarimankupi rikhurillantaq, chaymi kashan: *pachayachahi*; kaytan *kastellanopi vivificador de la naturaleza* nispa t'ikrasunman.⁶¹

⁶⁰ Santa Cruz Pachacuti Yanqui, Juan. *Relaciones de antigüedades deste Reyno del Perú*. Biblioteca de Autores españoles. N° 209. Crónicas Peruanas de Interés Indígena, Madrid, Ed. Atlas, 1968. T. I. pp. 287-288. Ver también Guamán Poma de Ayala, Felipe. *La primera nueva crónica y buen gobierno*. Editorial Cultura. Lima. 1956.

⁶¹ En la variante ayacucho-chanca del idioma quechua, el término “*yachay*” tiene el significado de vivir, residir; en el “quechua imperial” *yachay*, significa: saber, aprender; aprender una habilidad.

Imaynan nirqanchis VI Ñeqen, runamantawan, Anti Yachaytarpuymantawan Hukllanakuyipi, Pachamamaqa manan llapa imaymnachu, runaq llank'ayninwan t'ikraqa pachallan. Mana hina pachaqa salqa nunayoqmi; allinman t'ikrakunan-paqa, runaq nunanpaq, ayllunpaq, musikayninpaq ima, pachawanmi runa rinakunan, chaypaqmi masinkunawan hukllakuspa llank'anan pachata ruruchinan. Chay hina ukhupiq, pachamamaqa ifiypaq ruruchiypaq chanillayoqchu, aspas yachaywayllukuypaqwanmi, wasapayninmi runatawan, pacha-tawan allinta rinachinan.⁶²

Platonikokunapaq, runaq *kuerponqa*, *material* kasqan rayku, nunaq wataywasinmi karqan, chaymi, nunaq qespiyninqa, chay yuyaypiqa, atikunman karqan wañuyta qhepantaña. Kuerpomanmi tunpakurqan tukuy imaymana sasachayta, imaynan kashan onqoy, qhapaqyaykachay, awqanakuy ima, etc. Kay hamut'aypiqa kuerpoqa karqan mana allin, nuna wataywasi, qespikuyta aypakuyta atinman karqan. Kristiano ñawpaq ñeqen p'unchaykunapin. ascetas nisqakuna kuerponkuta ñak'arichiaku, wat'eqayman mana urmaqyunanpaq. San Agustíntaqmi, yuyayyurqan, warmiqhari tinkuytaqa runaq santokayninta hark'akuqta hina.

Anti pachaqhawariypiq pachaqa lliwmi; chaypin tukuy imaymana tarikun, *material* nisqapas, *espiritual* nisqapas. Paypan runakunapas, chaymi mana pipas hap'ipakunmanchu paytaqa. Hoq hinapitaqmi, mana imapas paypiqa millaychu; kamachikuymi allinyachinpas, millayyachinpas; chay raykun, imaynan kinsa ñeqen umallipi munayta rikuspa, mana runasimpiaq kanchu, *kastellanopi malo* nisqa.⁶³ Anti

⁶² Ponencia sustentada en el V Congreso Nacional de Filosofía. *Concepto de Naturaleza en el Pensamiento Andino: una contribución a la filosofía Universal*. 1 - 4 agosto de 1994. Lima-Perú.

⁶³ Sócrates sostiene que uno es malo por desconocimiento; pues nadie a sabiendas es capaz de cometer actos reñidos con la moral... al respecto los

pachapiqa, llank'ay, wachakuy, pacha, ullupas, raq'apas, *occidentepi* nisqa hinachu malo huchaman apayukuq; runan kamachikuyninwan tukuchin chay nisqaman.

Tukunanchispaqqa nisun, Antipiqa reqsikurqanmi *pacha* simi, kaytan *kastellanoman* t'ikrakunman, ima sut'imantapas rimasqa. Ichaqa *naturaleza* nispa nisunman, imaynan chayman-ta rikusun hina, imaqpas kayninmanta. Ichaqa aswan qhepaman rikusunman hinaqa, *naturaleza* nikun imaqpas *kayninmanta*, runasimipi *kayqa*, *ser y esencia*.

b. Pacha: Tiempo hina⁶⁴

Runasimipi *tiempo abstracto* nisqaqa pachan. Kay chanintan rikusunman huk ñawpa takipi, imatan ñawpaq ñeqen yayakuna kamarqanku:

“Wañuy pacha chayamunqa,
qonqa qonqay, tarisunki,
qantapunin maskhasunki. Ay!
Kawsayniykin tukukunqa.

Aswan munakusqaykita
ima hayk'a kaqniykita
llapallantan saqepunki Ay!
Tukuytaqmi qonqasunki.

maniqueistas sostuvieron que el mal no existía sino que era la ausencia del bien, en cambio para los católicos la existencia del mal es real.

⁶⁴ Ponencia sustentada en el III Congreso Nacional de Filosofía. Trujillo octubre de 1989 y en el Simposio Internacional “*Encuentro de dos mundos*”. Universidad de Varsovia. Polonia. Abril. 1992.

Kay takipi, wañuy pacha nispaqa, rimashanchis, *kastellanopi* tiempo nisqamanta; manan *tiempo real* nisqa chaninpichu. Hoq kristiano mañakuykunapipas tarillasunmantaqmi kaytaqa; chaypin nin: wiñaypacha: tiempo eterno. Hoq simikunapi tarillasunmantaqmi pachata, imaynan kaypi: muchuypacha, yarqay pacha; otaq llakiy pachapi, ñak'ariy pachapi.

Guamán Poman qelqanpi rima pacha yachachimanta, chaymi, pachaman kawsay qoq, otaq pachakamaq, (*creador de la naturaleza, espacio, tiempo, mundo*).

Chayta qatispaqa. Martin *Heideggerpa "El ser y El tiempo"* qelqanta t'ikrasunman Kaypuwan Pachapuan, nispa.

Yaranqa⁶⁵ hina, milenarista yuyayman sayapakuqqa, ninkun: sapanqa waranqa watan chayamun huk pachakuti chaymi, pachaq t'ikrakuynin, *historiaqpas, tiempoqpas*; kay raykun imapas sapanka waranqa wata, qallariyninman kutipun; mosoqmantapasmi paqarimunman pacha hina. Diego Gonzalez Holguinpa Yachaytaqenpin ñawinchasunman: Pachakuti: "*pachaq tukukuynin, hatun thullmiy, asnay, chinkay otaq lliwpaq daño*".⁶⁶

Sichus, ñawpaq antiqhawariypi, pacha kanman karqan mit'akuq hinallataq muyuqpas, antinkuna hoqmanta aychachakuypi iñinqonkumanmi karqan, imaynan ruwarqanku

⁶⁵ Yaranga, Abdón. "La concepción del tiempo y de la historia inka en la crónica de Guamán Poma de Ayala y su supervivencia actual en la Región andina". Revista del Museo e Instituto de Arqueología No. 25. Universidad Nacional del Cusco, p. 129-152.

⁶⁶ González Holguin, Diego. *Vocabulario de la Lengua General de Todo el Perú llamada Lengua Qquichua o del Inca*. Universidad Nacional Mayor de San Marcos, Lima. 1989 p. 270.

india yachaywallukuypi hina. Manan pantaychu sichus yuyaykusunman kayta, kasqan pacha t'ikrayllamantaq tupanman kasqan runakunallataq. Maypin runapas, ayllunpas mana wiñankuchu chayqa, imaymana *pesimista* yuyaykuykunan huñisqa kanman, imaynan *nihilistapas*, *agnostikapas*, imakunan mana paqarirqanchu Antipatapi.

Kunan rikuyta atikunmanraqmi, imaynatan inkakuna Watanay mayuta otaq Choqechaka mayuta sumaqta rumiperqawan yarqachaspanku pusasqankuta; hinallataqmi kunankamapas tarikushan allinraq Moray, Maraspi, Qosqopi, maypin inkakuna mikhuykunata t'akarqanku salqa kayninmanta kunanpacha reqsisqanchisman hina. *Historia* manchakuq llaqtakunaqa manan, chay hina sumaq hatarichiykunataqa ruwankumanchu karqan.

Sichus inkakuna huñinkuman karqan mana kutipakuspanku ima pacha qhawariymanpas chayqa, manan reqsin-kumanchu karqan waykata, iman llaqtantinpa llank'anan ima sasachaypas wasapanapaq; otaq mana sayarichinkuman karqan, nisqanchis hina chay tukuy rumimanta llaqtakunata, imakunatan kunan pachakama teqsemuyu runakuna qhawanku utispa. Kay llank'aykunaqa, antirunakunata wiñay pachaman wikch'uyukuq-mi kanku.

Kaykunaqa manan pacha q'aqchakuyninmantachu rimapayawanchis, aswanmi ñawpa pachamanta, wiñay pachaman runaq thaskiyninta rikuchiwashanchis. Pacha tukukuypas (*juicio final*), wañoqkunaq kawsarinpuyninpas, wiñaypaq qespikuypas, kay pachamanqa chayamurqan *españolkunawanmi*. Manan pi may llaqtapas, wiñay kawsay maskhaqqa, kay pachapi mana ñawpaqman rik hinaqa, muyuylla muyuqka kanmanchu karqan. Hinallataqmi noqanchispaqqa *panteismo* nisqaqa ninakun pacha manchakuywan; mana kamachikuyta atispan, kaqllata, mana tupaykuspa pachata yupaychanku; hinaqa inkakunaqa manan *panteista* nisqachu, *hindukuna* hina, karqanku.

Antirunapaqqa pacha yuyaykuyqa kanman karqan siwk, ñawpaqman wiñaq, mana muyuqchu. Ichaqa qhepakunamanmi k'uskinan, sichus siwk seq'echus, otaqchus hatariq tiyariq seq'echus, otaqchus k'uykachakuq siwk karqan, chay yacha-kunanpaq.

Tukunanchispaq as simipi nisun: Runasimipi *Pachatan* kamachikunchis *kastellanopi naturaleza, tiempo* ninapaq. Rimaypiqa kikin chakun *adverbiokunawan* ranpanakusqanmanta pacha; sichus *adverbio de tiempo* pusanakun chayqa, pachaqa *tiempo* chaniyoqmi, sichus *adverbio de lugar* nisqawan ranpanakuqtintaqmi pachaqa *espacio, naturaleza* chaniyoq. *Naturalezamanta* rimaspaqa nisunman, manan antikunaqa paytaqa yuyaykurqanku mana allinta hinachu: *negativota*, imaynatan *platonikokunapas, kristiano platonikokunapas* hinachu. Antikunapaq *tiempo* nisqaqa, chakrapi llank'ay, teqse ruway kasqan raykun, mana phawarirqanchu, aspas sumaqlata suchurirqan; hinallataqmi chaninqa imaynan ñawpaq takipi nisqanchis hinapi rikhurin chhayna.

5. APU, TAWANTINSUYU TEQSE QHAWARIYPI.⁶⁷

Llank'ay yuyayta, alluchasqata hina runaq kayninta rikuspañaqa, hinallataq pachamanta rimaspañapas, mana mayqenninkutapas ñakasqata hina, mana ñak'arichikuqta hina qhawarisppapas, kunanqa rikusun Apu Yuyaymanta.

Ñawpaq antikunaqa, imaynatan paqarimuyninpi teqsemuyu runakuna ruwarqanku chhaynatan wiñay ñanta qatirqanku, imas kay pachapi imatapas wiñachin chayta. Kay hinatan, *thesophia andinapiqa*, tarisun iskay allin t'aqasqa

⁶⁷ Ponencia sustentada en el I congreso Nacional de Filosofía. Universidad Nacional Mayor de San Marcos. Lima, Perú, Agosto de 1984.

mit'akunata: ñawpaq kaq: *naturalismo religiosota*, iskay ñeqentataq, *monoteismo idealista*, nisqata.

a. Naturalismo Politeistamanta:

Manaraq ñawpaqman rishaspa, ch'uyanchasun imatan kay simikuna nin chayta. Naturalismo, hamun qontichay yuyaymanta maypin aswanta chaninchakun ima rikunata, tupanata, hinallataq iman sut'ipachapi kaqta. *Religoso* ninchistaqmi imapas apuwan, iñiywan tupaq yuyaykuymanta. Hinaqa nisunman. *Chavin de Wantarpas*, Sechin llaqtapas rikuchiwan chis, imatan ñawpaq machunchiskuna yuyaykurqanku apumanta chaytan. Hinallataqmi kayta rikullasunmanta tukuy imaymana llut'asqankupi, imaynan kashan wakokuna, q'eroquna, hinallataq achalakuq t'ipanakunapi, awaykunapi, ima.

Inka Garcilaso de la Vegaq willakusqanman hinaqa, ñawpaq pachakunaqa yupaycharqanku:

"qorakunata, sach'akunata, mallkikunata, hatun orqokunata, wank'a qaqakunata, raqrayninkunata, ukhu t'oqokunata, mayu rumichakunatapas, yarqa rumichakunatapas, imaymana pawqayniyoq kaqta, imaynan haspepas kashan chayta hina". hoqkunaqa, *"yupaychar-qanku, tukuy imakunamantan ima allinkuna chaskikus-qanku rayku, imaynan unusapa yarqhakunata, hatun mayukunata yupaycharqanku chakrankupaq unu chaskikusqanku rayku."*⁶⁸

Chaymanta, pacha reqsisqankunan hinataqmi, chakra-llank'aqman tukurqanku, hinaspacha kamarqanku imapas chakrallank'aqpaq allin qokuq apukunata, hinallataq aswan hanaq chaniyoqkunatapas; manañan phiñayninku raykuñachu, otaqchu manchachikuynin raykuchu, aswanpas

⁶⁸ Garcilaso de la Vega, Inca. *Comentario Reales de los Incas*. T.I. p. 36-37.

allin kayninku rayku, ima chanintan paykunamanta yachankuman, chay rayku.

Kaytaqa sut'inchasunman simikunaq chaninta k'uskispa; chay apukunaq sutinmi qhepa wiñaykunapaq sutinku hina qhepapurqan khayna: qori, choqe, qolqe, kuka, achanqaray; q'ente, wallpa, wallpayunka, wamán, kunturi; puma, wanaku, wik'uña, ima.

Garcilaso de la Vega, nillantaq:

*"Hoqkunaqa allpatan yupaycharqanku, mamapachatan sutियाqku, mikhuyta chaskikuqtinku; hoqkunataq ninata, q'onisqan rayku, chaypi mikhunankuta wayk'ukusqanku rayku, hoqkunaqa paqokunata, askha chakrankupi uywakunata uywasqanku rayku; hoqkuna, rit'i orqoku-nata, hatun kayninku rayku, hinallataq paykunamanta askha mayukuna qharpanankupaq paqarimusqan rayku; wakintaq sarata sapa p'unchay t'antanku kasqan rayku".*⁶⁹

Hinallataqmi *naturalismo* religiosotaqa sut'inchallasunmantaq, *arqueologiko* puchukunapi: imaynan kashan "uman t'ipasqakuna" Chawpinpi, Paraqas sacha hina seq'ekunapi, uywakuna hina seq'ekunapi, ima. Yakumamapas, sach'ama-mapas yupaychaypi, yunkapi; Mamapachapi, antipi; Roq'a *Mestizoq* nisqanman hinaqa, inti tayta yupaychayqa qallarirqan, iskay ñeqen pachapiñan, imay pachan Manqo Qhapaq, intiq churin inka, chaskikusqa apunmanta kamachiy kamachita, runakunaman llank'ay yachachiyta, wasikuna hatarichiyta, imapas qhari ruwaykuna yachachinanpaq ima; Mama Oqllotaq-mi warmikunaman warmi ruwayta yachachirqan.

⁶⁹ Garcilaso. *Ob. Cit.* T. I. p. 37.

Intin, "rikuchirqan paykunata, imaymana allinta sapa p'unchay paykunaman qosqanta, kay qhepamantaqmi wawachurinkunata kachamusqanta, uywakaymanta paykunata horqospa, runaman tukuchinapaq, imaynatan paykuna kikinku rikurqanku, chay hinata, qhepakunanmantaq aswanta rikunankupaq".⁷⁰

Aswan allin *religionmanta* k'uskinapaq chaniyoq qelqakunataqa *tarisuman Limapi Iglesia Katolika Koncilio-kunamanta*, imakunan apakurqan indiokunaq *idolatrian* qolluchinapaq. Pedro Villagomezmi, allicharqan huk *manualta II Koncilio Limamanta katecismoqpas, Konphesionario* hunt'apaqta, chaypin yachakun lliwpa Inti yupaychaynin aswantaqa antipachapi, wakillanku Killata yupaychasqankuta, Waranitapas, Illapapas iman inkakunaq hatun apun karqan, chayta. Kay hinallataqmi Yaya Francisco de Avilapas nin, *Perúpi idolatriakuna qolluchinanpaq ruwasqan sermonariopi*.⁷¹

Hinaqa, anti ñawpa machukunaq *naturalismo religiosonqa* kashan, *naturaleza* kaqninkuna yupaychayninkupi; aswan ñawpaq pachakunapitaqmi, imakunatapashan kallpan rayku yupaychasqankupi, runaq kawsayninpaq millay kaqtiq, qhepakunamantaq, tukuy imaymana paykunapaq allin kaqta otaq imakunapin paykuna allin chanikunata tarisqankupi, chaykunata.

b. Hanaq Hatun Apumanta:

Garcilaso de la Vega Inkan kayta nin: "Inti yupanchasqanku hawamánqa, pimanmi qayllachaqku hatun raymikunata, inka reykunaga, hamawt'ankunapas, pikunan karqanku yachaywayllukuqninkuna, yupiparqankun yuyayllan-

⁷⁰ Garcilaso. *Ob. Cit.* T. I. p. 37.

⁷¹ Dávila Francisco. *Tratado de los Evangelios*. Segundo tomo de los sermones de todo el año, en lengua índica y castellana, para la extirpación de sus idolatrias. *Sermón de la Fiesta de la Santísima Trinidad*. Lima, 1648. p. 4-5.

kuwan (lumbre natural) Cheqan Hanaq Aputa, Wiraqochata"; ch'ulla sapan Apuq kasqantan yacharqanku, hinallataq Pachakamaqwan Kristiano Dioswan ch'ulla kasqantanyacharqanku: "Iman Kristianokunaq Diosninwan, Pachakamaqwan, kasqallan karqan".⁷²

Hinallatataqmi Pedro Cieza de Leonpas nikun: "Kay qollawkunan ninku hoq kaq antikuna hina, imapas tukuy ruwaqpa sutinga Ticeviraqochan, nispa; yachankun Hanaq pachapi kasqanta".⁷³

Garcilason Wiraqochamanta nin: "Indiokunaqa manan kaykunamanta imatapas yachankuchu, otaqmi mana kaykunamanta imatapas willakuyta atinkuchu kikinkuq siminkupiq; español kristianokunaq demoniota hina millakuspa rikusqanku raykun, hima, hinallataqmi españolkunapas mana kaykunamanta imatapas tapukunkuchu supaychasqata hina rikuspa ... Chay raykun historiankunapi Diosman hoq sutita qonku, imaynan Tici Viraqochata, hina, imamantan manan noqa imatapas yachanichu, paykunapas hinallataq, mana".⁷⁴

Felipe Guamán Puma de Ayala rimán Teqse kaylla Wiraqochamanta, kristianokunaq diosninkuwan kasqallanmi nispa, kaykunatan paymanta mañakuqku nispa: "*Teqse kaylla Wiraqocha maypin kanki hanaq pachapichu, kay pachapichu, ukhu pachapichu, kaylla pachapichu; kay pacha kamaq, runa ruwaq, maypin kanki uyariway*", nispa.⁷⁵

Kronistakunaqa huñinkun inkakunaq *espiritual diosman* chayasqankutaqa, pitan sutiyarqanku Wiraqocha, nispa.

⁷² Garcilaso de la Vega, Inca. *Ob. Cit.* T. I. p. 72.

⁷³ Cieza de León, Pedro. *La crónica del Perú*. p. 238.

⁷⁴ Garcilaso de la Vega, Inca. *Ob. Cit.* T. I. p. 73.

⁷⁵ Guamán Poma de ayala, Felipe. *Nueva Crónica y Buen Gobierno*: "Tecse cailla uiraqocha maypin canki hanac pachapichu, cay pachapichu, uco pachapichu caylla pachapichu; cay pacha kamaq, runa rurac, maypin canqui oyarihuay, nispa". p. 39.

Garcilasoq nisqan hinan, mana *kronistakunaq* runasimi yachasqanku rayku, mana allintachu wasapachikurqan kay apuq kasqanta, hinaspacha qhepakunapaqpas sasachaykuna t'ikray-ninpa paqariyninta; hinan Bartolomé de las Casasmantapuwan, Betansosmantapuwan qallarispa t'ikrakurqan, inkakunapasmi reqsinkuman karqan trinidad nisqata. Bartolomémi riman Kon dice Wiraqochamanta, Betansostaqmi Con Titi Wiraqochamanta; iskayninkupaq sut'i rimayqa: Qan teqse Wiraqochan.

¿Imanaqtintaq mana teqse muyuntinmanchu mast'arikurqan Pachakamaq otaq Wiraqocha yupaychayri? ¿Imanaqtintaq kay *divinidadkunari* mana mit'arqankuchu ñawpa pacha *idolatriatari*? Noqanchispaqqa Pachakamaqmanqa otaq-chus Wiraqochamanqa chayakurqan, Tawantinsuyoq mast'ari-kuyninpin, imapas llaqtakuna hukllanachiqkunata maskha-kuqtin; chaymi hamawt'akunaqa reqsirqanku Pachakamaqta, kay apuqa mana sutiyoqmi karqan, kamasqan raykun, pachakamaqta sutiyaqurqan.

Pachakamaqqa, runa simin, kay simin paqarin, iskay simiq hukllanakuyninmanta: pachawan, kamaqwan t'inkiyninmanta. Wiraqochataqmi, Linguistikaq, Arquelogiaq nisqanpas hina, qolla suyu simi, manan t'inkisqa simichu. Hinaqa manan allinchu kanman kayna t'aqayqa: wira, qocha, hinaqa.

Maria Luisa Rivara de Tuestan k'uskin inkakunaq yuyayninta, imaynan apumanta, pachamanta hinallataq runamantapas. Apumanta rimaspan nin karqanmi Hanaq espiritual apu Wiraqocha sutiyoq, kaytan sut'inchasunman *mitologiapi*, hawaripi, inallataq *kronistakunaq* qelqasqan-kupipas, nispa.

Kay Hamawt'an k'uskin Teqse Wiraqochata, kronista

indio Juan Santa Cruz Pachakuti Yankiq qelqasqanta, maypin Wiraqocha inka Aputa, rikuchikun kay hinata: "*K'anchay ruwaqta, runa kamaqta... kamachikuqta, chaymi intipas, killapas, p'unchaypas, tutapas, poqoypas, chirawpas mana munasqankutachu ruwanku, aspaspas kamachikusqanta hunt'anku*".⁷⁶ Sasa wasapaytaq llapan kronistakunaq qelqasqanku chayqa, huñun hukllapi rikch'akuqkunata, hinaspacha, huk ontologika entidad kasqanta rikuchikun "*...ruwaq otaq kamaq, mana wasapana apu, kuyuchiy hoq hamukunaq hamun, wiñay k'anchay hina teqse, tukuy kamachikuq qhapaq*".⁷⁷

María Rostworowski de Diez Cansecon, "Estructuras andinas del poder. Ideología religiosa política" nin: "Religioso yachaypiqa ñawpaq ñeqen llakikuyninchisqa willkamantan, hinallataq... indio iñiykunapiqa manan karqanchu Diosmanta haqe yuyay, nitaq ima simipas paywan tupaq".⁷⁸ "Divinidadkunatan reqsikuq sutillanmanta, manan karqanchu ima simipas paykuna rikuchikuq".

Historiadoraq arichasqanqa manan sut'ichu, runasimimanqa "*dios*" t'ikrakuman "*apu*" nisqaman, kay simin llapan "*dioskunaman*" aypan imaynan *griegopi theos* otaq *latinpi deus*, hina. Kay hinan haqe yuyay: "*apu*" wakinchakunman:

Apu Salqantay

⁷⁶ Rivara de Tuesta, María Luisa. "*Pensamiento incaico*", Filosofía Iberoamericana en la época del Encuentro". Editorial Trotta, S. A. 1992 p. 135.

⁷⁷ *Ob. Cit.* p. 137.

⁷⁸ Rostworowski de Diez Canseco, María. *Estructuras Andinas del Poder. Ideología religiosa y política*. Instituto de Estudios Peruanos. 2da edición, 1986. p. 9.

Apu Waskaran
 Apu Pachatusan
 Apu Inti
 Apu Pachakamaq
 Wiraqocha Qhapaq Apu.

Hinan tarisunman kay simita huk sumaq takipi, imatan ñawpaq ñeqen *katoliko misionerokuna* kamarqanku chaypi: "Apu yaya Hesukristo qespichikllay...."

Hoq k'itipin, kikin Historiadorallataq nin: "sagrado yuyayqa runasimipi wakawan, kay simiq askha chaniyoq karqan. Runasimipiqa Fray Domingo de Santo Tomas nisqan hina: Wakaqa karqan: idolkuna templo".⁷⁹

Runasimipi wakaqa: *templon*, yupaychana wasi, imapas willka, sapanka aylluq apun, *idolo*; ichaqa kanmi hoq simi *kastellano sagradopaq*, chaymi willka. Khayna: Willka mayu. *Historiadoraqa* waka much'ana ninantan, waka muchhana, nispa nin. Much'ayqa kastellanopi adorar nisqan, muchhaytaq, desgranar.

Hinallataqmi, 10 rap'ipi, iskay ñeqen suyupi, rimas-qanchismanta qelqarimapi hayuman haykun, manan runasimipi *diospaq* haqe simi kanchu, nishaspan nin: "Waka yuyaymi paqarin haqe apuq hayunmanta". Aswan qhepan nillantaq: "Antipachapi willkan mayt'uq pachata, hinaspachan qoykuq hoqniraq hatun k'ititapas ukhu kaytapas". Kay ideologiata ch'uyanchakun runasimipi hoq simiwan, iman kawsay kallpata qon, otaq teqse kallpata qon, iman kamasqata kuyuchin. Chay simin kamaqen...".

⁷⁹ *Ibidem.* p. 9-10.

Kamaqen simiqa hamun kamaymanta, chaymi *kastellanopi crear*. Kamaqenqa manan *alma* t'ikrakuyniyochu, *creador* tikrakuyniyochu. *Alma* runasimipiqa, nuna; kay simin *griegopi* hina *psigé*, Nunaqa huk *elementon* runakunallaqmi, manan ayakunaqpaschu, nitaq uywakunaqchu, orqokunaqchu, nitaq rumikunaqchu.

Kunankamapas, antipacha reqsinapaqqa kronistakunallatan ñawinchakushan, manan pipas qhawarinchu sut'i teqse muyu qhawariyninkuta, iman kunankamapas tarisunman ayllukunaq kawsayninpi. Chhaynatan Garcilaso de la Vega wasapachikun Pachakamaqpa chaninta: "*kamaqqa, kamay verboq participionmi, chaymi animar*", (nuna qoy). "*Kay verbon hamun kama sutimanta, iman anima, (kastellanopi). Pachakamaqa: teqsemuyuta animo qoq, liw hatun chaninpitaqmi nin pin teqsemuyuan ruwan, imaynatan animan kuerpowan*".⁸⁰ Rimasqa simimanta qallarispas, hinallataq ñawpaq ñeqen *diccionariokunamanta*, hinallataq qhepa kaqkunamanta qallarispapas nisunman, Garcilaso Inkaqa kaypi pantarqanmi nispa; kamaqqa, kastellanopi creadormanmi t'ikrakunan mana *animamanchu*.

Hinallataqmi aswan qhepapi Historiadora nillantaq: "Hoq chaniyoq teqse ideologiaqa, llaqtakunaq paqarimuyin mitokunapi iñiyimi. Paykunaq nisqankuman hinaqa llaqtakunaqa paqarimurqanku paqarisqakunamanta", nispa. Chaypiqa Rostworoskiqa ninan "paqarinakunamanta" nispa, manan paqarisqankutachu.

Tukunanchispaqqa ninanchis, ancha utinan Historiadoraq, antipacha wayllukuynin, ichaqa mana runasimi yachayninmi urmayachin mana munasqanpi, kay hina: "*Kronikakunapiqa manan rikukun pantaykunallachu, indigena*

⁸⁰ Garcilaso de la Vega, Inca. *Ob. Cit.* T. I. p. 74.

religiosidadpi, aspas política rikuchikuykunpiwanmi".⁸¹ Hoq k'itipiqa, riman rirpu simetrianmanta imapas kusa unanchaypi iskaychakuyninman, hinallataq *binaria logikanmanpas*.

Kikin runatapas, yachaytarpuynintapas, antipachapi wasapanapaqqa, kanmi huk ñan chaymi mana pantana, ichaqa mana wikch'uyukuna, chaymi simin yachay; chaymanta muchunku *historiadorischiskunapas, sociologonchiskunapas, mentalidades* nisqa k'uskiqkunapas, hinallataq tukuy llipin peruanokunatapas; pimay kay pacha reqsiy munaqpas, t'ikraqpas. Mana hina kaqtinqa, imaynatataq t'ikrasunman mana reqsiqanchistari?

Kamaq simiwanmi, runasimipi, wasapakun, imapas mana imamantarikhuriqta. Guamán Pumaq mañakuyninpin nin: "*Runa ruwaq*" nispa, kayqa nin runatan ruwarqan, ñawpaq kaqmanta, manan mana imamantachu. ¿Icha t'urumanta?

Antonio Peña Cabrera nin: kanmi willakuykuna, imakunan yachachikun qatiqati pachakunaq kamakuyninta ichaqa, pisimanta aswan allinman riypi: "*Wiraqocha Pacha Yachachin t'ikrakamun inmanente apuman, kikin kamayninpin wisq'akun: Thullmichin kamasqan teqsita chay pachapi muyuynin hunt'akusqan rayku, hinaspachan hoq mosoq teqseta kaman manan imatapas ruwayta atinmanchu, mana teqseq estructuran ukhupiqa*".⁸²

⁸¹ Rostowrowski de Diez Canseco, María. *Estructuras Andinas del Poner. Ideología religiosa y política*. Instituto de Estudios Peruanos. 2da edición, 1986. p.13

⁸² Peña Cabrera, Antonio. "*La Racionalidad Occidental y la Racionalidad Andina*", en la *Racionalidad*. Universidad Nacional Mayor de San Marcos. Instituto de Investigaciones Humanísticas. Juan Camacho Editor. Lima 1988. p. 202.

Noqnaykuqa manan t'uphsiyta atiykumanchu sichus Wiraqocha Pachayachachi t'ikrakurqan *inmanentepi* otaq *trascendentepi* chayta, hinallataq sichus kikinpa kamayninpi ch'arwikusqanta, kamasqan pachaq muyuynin tukukusqan rayku, hinaspacha hoq teqseta kamasqa, mana chay hawa estructurapi imatapas ruwayta atispa. Peña Cabreran rimashan kay nispa: "Tawa ñeqen teqseta kamaspa (pisqa ñeqen, Guamán Pumapaq) tukun ruwayninta kusa kaynin pachapas teqsepas chayamusqan rayku. Teqseqa kusa, machuyayninpi kamasqan rayku, hinaspacha manaña kamay atinnin kanñachu. Chaymantan q'aqwakun qhari kaynin kallpa, iman Apu ayar Manqo Qhapaqman pasapun".⁸³

Kay nisqanqa rikch'akun hoq *psicoanalista limeñokunaq* anti yachaytarpunmanta, qayna chunka wata qhepa nisqankuman; noqaykupaqqa sapaq antipachapi *sexualidad* qhawariyninku chayqa, *psicoanalisisqa* llank'anan kaypiqa hoq tikakunawan, antipachapaq tikakunawan, ama qontichay tikakunawanchu. Anti *Mitologíapiqa*, "*Dioses y hombres de Warochiri*", nisqa qelqarimallapin rikhurin huk willakuy maypin warmi sarata hank'asaqtin, hank'a toqyaspa, k'anallamanta warmin raqanman p'itaykun.⁸⁴ Anti *mitokunapiqa genitales* nisqakunaqa manan qollana sapaq teqse ruwayniyoqchu.

Guamán Pumaq nisqanman hinaqa, Wari wiraqocha runakunaqa, apukunan karqanku, wari runakunataq, awkikuna; kaykunaq qhepantan hamurqanku awqa runakuna, inkakuna; kaykunaq qhepantataq, purun runakunawan, sach'a runakunawan. Kusa kayninmanta pacha qhawarisqaqa,

⁸³ *Ibidem*. p. 202.

⁸⁴ Se trata de la enfermedad de un Willka de Anticocha que enfermó porque: "un grano de maíz de varios colores saltó del tiesto donde su mujer estaba tostanto y tocó sus vergüenzas; después, ella lo recogió y se lo dio de comer a otro hombre. Este acto ha establecido una relación culpable entre ella y el hombre que comió el maíz. Por eso, ahora se la considera adúltera". Taylor, Gerard. Ritos y tradiciones de Huarochiri del Siglo XVII. IEP. Lima, 1987. p. 91. Más adelante se dice que "Hay una mujer –hija de ese gran señor- que a causa de un pene, casi muere". *Ibidem*, p. 93.

runakunaqa kutiyapurqankun apumanta, kusamanta, millaykama. Kunanri, ¿imaynatataq wasapana Guamán Pumaq, hoq k'itikunapi, nisqanta manaraq españolkuna chayamushaqtinuqa Tawantinsuyoq kusaq kasqantari?

Hinallataqmi, Pachakamaqpa otaq Wiraqochaq, wayna kayninpas machu kayninpas, manan wakinchu Apu yuyaypi, manan atisunmanchu chay nisqa sut'ichayta: imaynatan Wiraqocha Pachayachachi, machuyayninpi chinkachin kamaq kayninta, sichus *apu*: hanaq, qhapaq, (allin kamachikuq). Sichus *apu* teqse muyu kamaqpas, kawsachiqpas, manan apasanka hinaqa, llikanpiqa rank'unakunmanchu, kayqa hayunakunman hanaq kayninwanchá, qhapaq kayninwanchá, mana kay antipachallapichu aspaspas lliw teqse muyuntinpi.

Tukunanchispqqa, nisun: Wiraqochapas otaq Pachakamaqpas, kasqan apullan, Wiraqochaqa kanman sut'i sutinmi, Pachakamaqtaqmi hamunman kamaq kayninmanta. Wiraqochamanqa chayakurqan, Tawantinsuyu hatunman wiñaqtin, hinaspacha haqe hukllanachiqkunata muchukuqtin.

Tawantinsuyano Antipachata qhawariyta rikuspaqa: runatawan llank'aytawan, kawsay tikakunata, pachata, aputawanpas, hinallataq kay qhawariypa, *españolkunaq* apamusqankumanta hoq hina kasqanta rikuspa, chaymantapas kunankama mana qolluq kasqan rayku; qatiq umalliyipiqa achhuykusun yachaywayllukuy hamuta'ayman, anti *kategoriakunata* kamachikuspa, anti pacha qhawariymanta pacha.

III UMALLI

ANTI TEQSE QHAWARIYWAN YACHAYWAYLLUKUY YUYAYKUYWAN.

**Anti yuyaykuna, imakunawanmi atikunman
yachay wayllukuy kamakuy.**

Markachaypachamanta anti teqseqhawariyninchispa ancha sapaq kasqanta rikuspa, hinallataq kikininchispa usunchisman hina ñawpa teqsinchismanta pacha yuyaykuyninchista, kamaspapas, imaynatan sut'ita niwarqanchis Juan Adolfo Vázquez⁸⁵, Archie Bahnpas; hinallataq Leopoldo Zea⁸⁶, Mario Bunge⁸⁷, Augusto Salazar Bondy⁸⁸, José Carlos Mariátegui⁸⁹, David Sobrevilla⁹⁰, María

⁸⁵ *"...lo importante es que la mayoría de las repúblicas latinoamericanas tienen como tronco y columna vertebral de su historia, una población predominantemente autóctona y que para definir o caracterizar su esencia nacional pueden recurrir... a ingredientes culturales que en algunos casos se remontan a grandes civilizaciones clásicas pre-hispánicas..."* En Antología filosófica argentina del siglo XX p. 14. Juan Adolfo Vázquez. Editorial Universitaria de Buenos Aires. 1965.

⁸⁶ *"... será necesario volver los ojos a nuestra historia, a nuestra tradición, no para repetirla sino, por el contrario, para asimilarla y hacer de ella experiencia que, por serlo, no tendrá ya que ser repetida".* La filosofía latinoamericana como una filosofía sin más. Siglo XXI Editores. Segundo Edición México 1975, p. 80.

⁸⁷ En el I Curso Internacional de Filosofía de las Ciencias y Técnicas Sociales, Metodología de la investigación Científica, abril de 1996, Universidad de Lima, el filósofo ha manifestado que debemos hacer una filosofía americana auténtica y creadora, sin remedos.

⁸⁸ *"Queremos llamar la atención ahora, sobre otro rasgo histórico que tiene mucha repercusión en la estructura y sentido de nuestro pensamiento: se*

Luisa Rivara de Tuestapas⁹¹, qhepa hamuqmanqa qayllaykusun anti teqse yuyay-kunata, nisqanchis yuyaykuy kamanapaq.

Aristotelesmi Pisqa Ñeqen, Metaphisika qelqarimanmi k'uskin *griego kategoriakunata*, imakunatan kamachikurqan, Qanchis Ñeqen Qelqarimapi; hinallataqmi qallarín Logika Qelqarimantapas kategoriakuna k'uskiyan; yuyaykuypa allinta tinkunanpaqpas, t'ikrananpaqpas; kay ñanta qatispan noqan-chispas rikusun, pisillapi, runasimi kategoriakunata; imakunatan antipachapi kamachikusunman yachaywayllukuy yuyayku-nanchispaq. Kaykunan chay kategoriakuna:

Universo, principio, fundamento	:	<i>teqse.</i>
Espacio, tiempo, naturaleza y mundo	:	<i>pacha.</i>
Nombre, realidad	:	<i>sut'i.</i>
Causa	:	<i>hamu.</i>
Efecto	:	<i>qatiq.</i>
Saber	:	<i>yachay.</i>

trata de que entre nosotros la filosofía ha comenzado desde cero, es decir, sin apoyo en una tradición intelectual verná-cula, pues el pensar indígena no fue incorporado al proceso de la filosofía hispanoamericana". En Existe una filosofía en nuestra América? México. Siglo XXI. 1968. p. 39.

⁸⁹ *"Todos los pensadores de nuestra América se han educado en una escuela europea. No se siente en su obra el espíritu de raza. La producción intelectual del continente carece de rasgos propios. No tiene contornos originales El pensamiento hispano-americano no es generalmente sino una rapsodia compuesta con motivos y elementos del pensamiento europeo". En Temas de Nuestra América. Biblioteca Amauta. Lima Perú. 1970. p. 25.*

⁹⁰ *"... replantear los problemas filosóficos y construir el pensamiento filosófico teniendo en cuenta los más altos estándares del saber, pero al mismo tiempo desde nuestra situación peculiar y a partir de nuestras necesidades concretas". Repensando la Tradición Occidental. Editorial Hipatia, 1988. p. XIII.*

⁹¹ *"El movimiento filosófico ha adoptado fundamentalmente filosofías occidentales y no ha dado todavía cabida a un planteamiento filosófico del problema indígena". En Pensamiento tawantinsuyana y filosofía e ideología en Latinoamérica. Areté Revista de Filosofía Volumen VI. N. 1, 1994. p. 106*

Ciencia, Conocimiento	:	<i>reqsiy.</i>	
Pensamiento, racionalidad, conciencia	:	<i>yuyay.</i>	
Objeto	:	<i>reqsisqa</i>	
Verdad	:	<i>cheqa, sullul</i>	
Certeza, realidad	:	<i>sut'i.</i>	
Falso	:	<i>q'ollma.</i>	
Error	:	<i>panta.</i>	
Valor	:	<i>chani.</i>	
Perfecto	:	<i>kusa.</i>	
Esencia	:	<i>kay.</i>	
Ser, haber	:	<i>kay.</i>	
Estar	:	<i>Kashay</i>	
Eterno	:	<i>wiñay</i>	
Accidente	:	<i>mayninpi kaq.</i>	
Existencia	:	<i>kashay.</i>	
Concreto	:	<i>sut'i, t'ala.</i>	
Abstracto	:	<i>haqe.</i>	
Necesidad	:	<i>muchuy.</i>	
Libertad	:	<i>qespiy, munay.</i>	
Universal	:	<i>lluy, llapan.</i>	
Particular	:	<i>wakin</i>	
Infinito	:	<i>lama</i>	
Belleza, voluntad, libertad	:	<i>munay.</i>	
Sociedad, familia, economía, historia y cultura	:	<i>ayllu.</i>	
Colaboración con cargo a igual restitución:	:	<i>ayni.</i>	
Invitación a la fiesta del trabajo	:	<i>mink'a.</i>	
Trabajo colectivo en bien de la comunidad	:	<i>wayka.</i>	
Centro	:	<i>chawpi.</i>	
Izquierda	:	<i>lloq'e.</i>	
Derecha	:	<i>pañã.</i>	
Arriba	:	<i>hanan</i>	
abajo	:	<i>uran, urin</i>	

Kay yuyaykunata ñawpachaspaqa, manan griegomanta runasimiman t'ikrayllatachu munayku, aswanqa munayku imay pachapas, runasimi rimaqpas otaq runasimipi yuyaykuqpas, kay yuyaykunawan antipacha yachaywayllukuyta

kamanantan.⁹²

Munayniyuqa manan yuyaykuy, otaq qontichay yachaytarpuy wikch'uyukuychu. Munaykuqa, kay pachanchismanta pacha, kikin runa kayninchismanta pacha hamut'aytan; pikunan hoq pacha kaqniyoq kaspas, hinallataq hoq yachay-tarpuyniyoq kaspapas, wiñaymanta pacha hoqneraq teqse muyu qhawariyiniyoq karqanku; imakunantan rikuchiyoq simiykupi, kawsayniykupi; pachawan runakunawanpas allin rinakuypi, llapapi allin kay maskhaypipas. Chaymanta wakin yuyaykunaq allin kayninta rikuchikunku, *españa markachaypa* ñawpantapas, qhepantapas.

Ichaqa, kaypi yachaywayllukuqkunaq hamut'aynin runasimiman t'ikrayqa, manan kasqallan yachapayanaykupaqchu, manan, chaytaqa ruwayku imaynatan teqse muyupi hamut'ay wiñarqan, chay rikuchiypaqmi; paywan rinakuspataqmi, paykunawan reqsinakuna, aylluchakuna, imaynan nin David Sobrevilla hina, hamut'ana muchuyninchis saksachinapaq, munayninchis inticha-napaq, hinallataq yuyayninchispa, ruwayninchispa teqsin kanan-paqpas; ima aspuwan allin kanman, sichus kaykuna teqse muyu yuyaykuypa mit'an kanman chayqa. Kay qatipipi kunan rikusun Aristotelespa qelqasqan t'ikrakuyninta, *klasikokunawan* rimanakuspa yachanapaq:

ARISTOTELES Yachaywayllukuy yachaymanta.	ARISTOTELES Estudio de la Filosofía ⁹³
--	--

⁹² Uno de los caminos que conducen a la reflexión filosófica es la Historia de la Filosofía, por ello consideramos importante su traducción al idioma quechua, en tal sentido hemos intentado hacer unas breves traducciones de Aristóteles Descartes, y Hume. Del Estagirita hemos tomado el Libro Segundo de Aristóteles Estudio de la Filosofía . Ver las traducciones al final del Capítulo Tercero.

1. Sut'imanta yachayqa, hoq hina qhawaykuypiqa sasan, hoqpitaq atinalla.	1. El estudio de la verdad es difícil en un sentido y fácil en otro.
2. Kaypa sut'ichakuyninmi: manan pipas llapa cheqaqtaqa aypanmanchu, nitaqmi pipas mana imapuni yachaqa kanmanchu.	2. Prueba de ello es que nadie pueda alcanzar completamente la verdad, ni estar falto de ella de manera absoluta.
3. Sapanka yachaywayllukuqmi imallatapas pachamantaqa yachachikun; sapanka hamu-t'aruq yachayman yapa-yusqanqa manan imapaschu, mana iskayana, otaq aslla, ichaqa llapaq yuyaykunaqa allin rurukunatan ruruchin.	3. Cada filósofo explica algo sobre la naturaleza; lo que cada cual añade en particular al conocimiento de la verdad no es nada, sin duda, o muy poca cosa, pero el conjunto de todas las ideas produce fecundos resultados.
4. Cheqaqwanqa, rimakuypi hinan: "¿pin mana chukita huk punkuman chanqaspa t'iparqonmanchu?" Khaynamanta qhawaykusqaqa kay Reqsiyqa atinallan.	4. De manera que lo que ocurre con la verdad, parece ser, como dice el proverbio: "¿Quién no clava lanzando una flecha en una puerta?" Considerada desde este punto de vista, esta ciencia es fácil.
5. Ichaqa sasachayqa, manan llapan cheqaq hap'iyichu, (punku sayaypi hinachu), sasachayqa, t'urpu sayaylla hap'iyin.	5. Pero el hecho de que podamos poseer la verdad en su conjunto (es decir del tamaño de una puerta) más no alcanzar sólo el punto preciso que indagamos, señala su dificultad.

⁹³ Aristóteles. *Metafísica*. Libro Segundo. Sarpe. Madrid 1985. p. 63.

<p>6. Ichachu iskay sasachaypa kayninqa, sasachayqa mana imakunapichu, aswanpas noqanchis kikinchi.</p>	<p>6. Quizá al haber dos clases de dificultades, la presente dificultad no está en las cosas, sino que su causa está en nosotros mismos.</p>
<p>7. Hinaqa, imaynan masuq ñawinpas intiq k'anchayninwan ñawsayan, chhaynatan nunanchispa yuyayninpas tukuy imaymana sut'i rikhuriwaq-ninchiswan ñawsayan.</p>	<p>7. En efecto, de la misma manera que los ojos de los murciélagos se ciegan a la luz del día, la inteligencia de nuestra alma se ciega ante las cosas que se nos presentan con más evidencia.</p>
<p>Chaymanta 64 rap'ipi, kayta ñawinchanchis.</p>	<p>Luego en la p. 64 de la versión citada podemos leer:</p>
<p>8. P'uchukaypiqa, manan yanqanchu yachaywallukuytaqa cheqaqpa yachayninchi, hinaqa, hamut'aypa p'uchukayninqa cheqaqmi; ruwaypataq imapas ruwasqa kaynin, ruwaqkunaña tapukunkuman, ima ruwasqa kayninta chaypas, manan wiñay kaqta rikunkuchu, aspas mit'akuqlantan, kunanpaq kaqlantan rikunku.</p>	<p>8. En fin con mucha razón se llama a la filosofía la ciencia de la verdad, en efecto, el fin de la especulación es la verdad, y el de la práctica es la obra, pues aún cuando los prácticos consideran el porqué de las cosas, no consideran lo eterno, sino lo relativo y lo presente.</p>

1. Kaypuwan, Kashaypuwan.

a. Kay: Ser, haber, hina.

Wakin runasimi kategoriakunata rikuchispaqa, paykunawanqa pisi yuyaykuykunata kunan ruwasun. "Kaymi" rikch'akun *gieropi einaiman*, latinpi *esseman* hinaspacha kastellanopi *sermanwan*. Ñawpaq simikunapiqa: runasimipi, *grigopi*, latinpi, "kayqa" *ser* chaniyoqmi, hinallataq haber chaniyoqpas; *kastellanopitaqmi* ichaqa *serpas*, *haberpas*, sapaq *verbokuna*.

Ñawpaq ñeqentaqa "kayta" kaqta kayninpi rikusun (*on he on*; kaqta kaq kayninpi), hinamanqa, *griegopipas latinpipas* tapukusunman: ¿Imataq kaqri?, nispa. Kay tapukuymi apayuwusunman *metaphisikaman*. ¿Pitaq kaqri? nispa tapukuy-nintaqmi, *theologiaman* aysaykuwasunman. Runasimipi "kayqa" *griegopi* hina chanillayoqtaqmi.

Qatipiqqa, rikuchisun Aristotelespa "Tawa Ñeqen Qelqa-rimaq" t'ikrayninta, maypin rikukun "Kaypa" sasachayninta:

Aristóteles, Metafísica.	Aristóteles, Metafísica. ⁹⁴
1. Kanmi huk yachay, kayta kayninpi, kaqninkunapiwan yachaq.	1. Hay una ciencia que estudia el ser en tanto que ser y sus atributos esenciales.
2. Manan wakinmanta yachaykunawan pantanchu, manataqmi chay yachaykuna rikunkuchu kayta,	2. No se confunde con ninguna de las ciencias llamadas particulares, pues ninguna de esas ciencias considera al ser en tanto

⁹⁴ Aristóteles. *Metafísica*. Libro Cuarto: La metafísica, ciencia del ser en tanto que ser. Sarpe 1985. Madrid. . p.95

<p>kayninpi; hoq hina qhawariyllanpin rikunku, kay qhawariyllamantataqmi ima kayninkunatapas yachanku: imaynan matematikaspas ruwan, hina.</p>	<p>ser, sino que lo tratan desde cierto punto de vista y sólo desde este punto de vista estudian sus atributos esenciales: tal es el caso de las ciencias matemáticas.</p>
<p>3. Ichaqa ñawpaq ñeqen teqsekunataq k'uskinchis chayqa, hinallataq hanaq hamunkunatapas, cheqapaqqa kanmi ima sut'ikayllapas, imaqmi kay teqsekunapas, hamukunapas kan chay, kayninmanta hina.</p>	<p>3. Pero puesto que investigamos los primeros principios y las causas más elevadas, es evidente que hay necesariamente alguna realidad a la cual pertenecen estos principios y estas causas, en virtud de su propia naturaleza.</p>
<p>4. Hinaqa, sichus yachayway-llukuqkunaña tapukurqanku kaykunaq kaqninkunata chay-qa, kay kikin teqsekunatan maskharqanku; chaymi mana iskayaspa yachananku kayku-naq kaqninkunata, mana mayninpi kaq rikuyllanmantachu, aswanpas kaqmanta kayninpi.</p>	<p>4. Por tanto, si los filósofos que han indagado los elementos de los seres, han buscado estos mismos principios; por tanto, debían indudablemente estudiar los elementos de los seres no desde el punto de vista accidental, sino en tanto ser.</p>
<p>5. Kay raykun noqanchispas yachananchis kaqmanta kay-ninpi ñawpaq ñeqen hamun-kunata.</p>	<p>5. Por este motivo también nosotros debemos estudiar las causas primeras del ser en tan-to que ser.</p>

Qatiqpi hinaqa, paqarimun pachan hoqneraq yuyaykuna, imakunan allinta k'uskikunan runasimipi, ancha allin rikunapaq:

6. Cheqapaqqa kanmi ima sut'i pachallapas, imaqmi kay teqsekunapas, hamukuna-pas, kanku kayninkuman hi-na.	6. Es evidente que hay necesariamente alguna realidad a la cual pertenecen estos principios y estas causas, en virtud de su propia naturaleza.
--	--

Fisismi griego simi kaykuna chaniyoq: pacha, imapas paqarimusqanman hina kaqmi. kay, *clase*, kaqpa kaynin, wanki, seq'e, sayay, samay, nuna kay, hina kay, ima. Griego Hamut'arukunan kay simita pacha chaninpi kamachikurqanku, ichaqa mana llapan aypaqninpichu, aspapas, material pacha chanillanpi, aswantaqa *kosmologiko* pacha nisqapi;. *fisispa* "nunapacha" chanintaqa qhepapurqan, otaq mana kay qhepa t'ikrayninpichu kamachikurqan.

Wakin hamut'arukunaqa ninku *naturalezaqa* hamun latinpi: *Nascor, eris, nasci, natus summanta*, nispa⁹⁵, runasimipiqa: paqarimuy. Kay simin hoqmanta hamullantaq, latino ñawpasimimanta: *gnatus, a, um: nacer*;⁹⁶ kayñataqmi hamun griegopi *gneneamanta*: paqariy, imamantapas hamuyamanta, *li-naje*, ayllu, *raza*, runa, llaqta, ch'awchu, qhepa wiñay; paqaris-qanchis pacha, suyu, churiyay, ima chaniyoq.⁹⁷

Rikusqanchis hina, Tawa Ñeqen, *Metaphisika* qelqarimapiqa, Aristotelesmi kamachikun *fisis* simita,

⁹⁵ Blázquez Fraile, Agustín. *Diccionario Latino Español*. Barcelona 1954. p 337

⁹⁶ *Ibidem*. p. 509.

⁹⁷ *Ibidem*. p. 117.

kastellanopi naturaleza nisqa-paq, mana *gnenea* chaninpichu. Runasimipi *phisisman* rikch'akuq simiqa: "*pachan*". Ichaqa imaynatan kay qhepapi t'ikrasqanchisman hinaqa, aswan allinqa "kaymi", imatan *kastellanopi* nikun "*ser de las cosas, modo natural de ser, esencia, condición natural, índole, constitución, clase, naturaleza corporal, figura, nispa*"; Ichaqa manan runasimi "paqariytaqa" kamachikusunmanchu "*gnatus*", chaninpiqa.

Nisqanchis hina, Aristótelesmi qelqanta tukun phisis simimanta kayta nispa, iman nisqanchiswan aswan allinta wakin: "Ima tukuy nisqanchismantan ch'umakun, naturalezaqa, teqse chaninpiqa, imakunaq kayninmi, imakunaq kikin kaynin, kuyuyinpa teqsin...".⁹⁸

Grigopiqa yuyaykukun "*naturalezata*" hina, imakunaq "*kayninta, imakunan kikinkupi, kayninkupipas kuyuy teqseyoq kanku*", runasimipiqa kay yuyaywan kayta nisunman: "runaq llank'aq kaynin", nispa. Hinallataqmi kay simi, *latinpipas* rikch'akuq chanillayoqtaq: *essentia: esencia, naturaleza de una cosa*.⁹⁹

Nisqanchis hinaqa *kayqa*, *grigopi*, *latinpi* hina *haber* chaniyoqmi, kay hina: *Hawkay patapi wasi kan*.

⁹⁸ Aristóteles obra citada p. 133. Antes el Autor había sostenido que naturaleza se podía tomar en el sentido de: "Aristóteles llama naturaleza a siguiente: 1. "...a la generación de lo que crece". 2 . Al "principio del primer movimiento inmanente de cada uno de los seres naturales en virtud de su propia esencia...los elementos de las cosas naturales, sea que se admitan como elemento: el fuego, la tierra, el aire o el agua, o cualquier otro principio,.. muchos de esos elementos o ... todos estos elementos a la vez.", 3. "se llama naturaleza a la sustancia formal de las cosas naturales: ésta es la aceptación que le dan los que dicen que la naturaleza es la composición primitiva, o con Empedocles, que ningún ser tiene una naturaleza, sino que hay solamente mezcla y separación de las cosas mezcladas; y la naturaleza no es más que un nombre puesto por los hombres". p. 132 4. "*un objeto natural proviene de la unión de la de la materia y de la forma*". pp. 132- 133

⁹⁹ Blánquez Fraile, Agustín. *Diccionario Latino Español*. Barcelona 1954. p. 426.

Griegopi : 'En te agora **ESTIN** oikia.
 Latinpi : Agora domus **EST**.
 Castellanopi : Hay una casa en la plaza.

Chay hinaqa, runasimipi Kaywanqa, *griegopi* hinan nisunman: "*kaqqa kanmi*", "mana kaqtaq mana", nispa. Icha kay ukhupi, yuyayninchis wasapanman qatiq willakuyta: Huk kutinsi huk mit'awa wasi, Lima llaqtapi, wallakunaq haykusqan kasqa, chaysi, llaqk'aqninkunatapas, kamachikuqninkunatapas watay-wasiman apasqaku, chayaruspa hinas llapanku, chaypi, Pérusuyu Takita, takiyta qallarisqaku: "*Qespisqan kanchis, wiñaypas ka-pusun*", nispa.

Hinallataqsi chay pachakunallataq hoq llank'aqkuna, umalliqninkunapas hap'isqa kasqaku, hinaspacha, wakinqa Sepa watay wat'aman apasqa kasqaku, chayqa kashan Urupanpa Mayu ukhupi, Qosqo suyupi, maymantan ayqekamuy yuyaykuyllapas wañuyma qaraykukuy kanman, hatun mayu ukhupi kasqan rayku, hinallataq karu rupha rupha ukhupi tarikusan rayku, chaypis chayasqanku paqaristinmanqa, laphara warkunankupaq sayachisqaku llapan watasqakunata qati qatita, chaysi Perusuyu Takita takichisqaku. Huk runas mana imatapas takisqachu, hinas-pachas warkukuy tukukuyta waqyaspa tapusqaku, ¿imanagtintaq mana qanri takinkichu? nispa, chaysi payqa nisqa, imaynatataq takiyman "*qespiyninmanta*" watay wasipi kashaspari?, nispa nisqa.

Runasimi yuyaykuypiqa "*kaqqa*" kananmi, "*mana kaqtaq*" mana kanchu; mana hina kaqtinri, ¿imas kanman? Manan "*mana kashaqtinqa*" kashanmi nisumanchu, hinallataq yarintapas: "*kashaqtin*", "*manan kanchu*" nisunmanchu. Kayqa kananman hayun, kananman llullakuy; kay qhepa niyqa,

moralidadmanmi pusayuwusunman. Manan "*mana kaqtaqa*" rimasunmanchu.

Hinaqa, rimasqanchisman kutispaqa nisunman, manan imapas runasimipiqa hark'awanchischu kay tapukuyupaqa: Ima-naqtinmi kan kaq, aswanpas mana, mana kaqchu?

Qatipiqqa kayta mast'arimuyta munayku; Francisco Miró Quesadan nin, sichus Martín Heidegger teqse qelqayninta Runasimipi qelqanman karqan chayqa, llapan kinsa t'aqamanta huk t'aqallanpin ruwanman karqan. Noqanchis runasimikunapaq *Kay Pacha* kaylla kasqan rayku.

Hamuqpiqa rikuchisaykichis Heideggerpa qelqarimanmanta as yuyaykunata:

<p>1. "Tapukuyqa maskhaymi. Tukuy maskhaymi puririn ñawpaqta maskhasqamanta. Tapukuyqa reqsiy maskhaymi "iman", "imaynan" huk kashaq. Kay reqsiy maskhaymi t'irakunman k'uskiyman otaq qespiypi churayman, hinaspacha tapukusqa t'uphsiy. Tapukuypan kapun, "imamantapas tapukuy..." imaynapipas "pitapas tapukuy-mi..." Tapukuypan</p>	<p>1. "Todo preguntar es buscar. Todo buscar tiene su dirección previa que le viene de lo buscado. Preguntar es buscar conocer "que es" y "como es" un ente. El buscar este conocer puede volverse un investigar o poner en libertad y determinar aquello por lo que se pregunta. El preguntar tiene, en cuanto "preguntar por..." es de algún modo "preguntar a...". Al</p>
---	--

<p>tapukusqamanta tapukuy. Maypin tapuy k'uskiq, teoretikapuni, ruway munay-ninchisqa t'uphsiyimi, tapukuyta". "Maymanmi rin kaymanta tapukuymi ruwananchisqa. Kaywanqa tarikunchis kaymanta tapukuq tapukuy muchuypin imakunan estructural kapuqninkuna nisqanchis hinan muchukun".¹⁰⁰</p>	<p>preguntar es inherente, además del aquello de que se pregunta, un aquello a que se pregunta. En la pregunta que investiga, es decir, específicamente teórica, se trata de determinar y traducir en conceptos aquello de que se pregunta.". " La pregunta que interroga por el sentido del ser es la que hay que hacer. Con esto nos hallamos ante la necesidad de dilucidar la pregunta que interroga por el ser bajo el punto de vista de los elementos estructurales indicados".</p>
<p>2. "Cheqaq niyqa (cheqaq), tariq niymi. ¿Manachu kay ancha munayllaman cheqaq intuy? Kay hina intuykunawanqa atisunmanmi cheqaq yuyaymanta wakiynin t'aqayta. ¿Manachu kay iskayaspa tarikuyta chinkachinchis mana imaman ñawpa "allin" usunchisman kutirikuspa? Sut'ipiqa kay munaylla intuyqa ruwan mu-chusqa</p>	<p>2. "Ser verdadero (verdad) quiere decir ser descubridor. ¿No es ésta una definición sumamente arbitraria de la verdad?". Con definiciones tan violentas sí cabe lograr excluir del concepto de la verdad la idea de la concordancia. ¿No se paga forzosamente esta dudosa ganancia con un recurrir a la nada la vieja y</p>

¹⁰⁰ Heidegger Martín. *El Ser y El Tiempo*. Fondo de Cultura Económica. México. 1983. p. 14.

<p>exegesista ñawpa yachaywayllukuypa watupakusqanta, hinallataq prephenomenologico pachapi wasapakusqanta. Logospa sut'ikayninqa – apophansis hina, apophaynesthai aletheuein: rikuchikun enteta, "pakasqamanta horqospa"- "mana pakasqa kayninpi" (tarisqa kayninpi). Aletheiaqa Aristotelespa pragmawan sayapunachisqanqa, hanaq wichaypi phainomena, "kikin imakunan" iman rikuchikun entekunata "imayna" kayninta "tarisqa kayninpi".</p>	<p>"buena" tradición? Lo cierto es que la definición aparentemente arbitraria se limita a hacer la exégesis necesaria de lo que la más vieja tradición de la filosofía antigua presintió originalmente y comprendió prefenomenologicamente. El "ser verdadero" del logos como apofansis es el aletheuein en el modo del apofainesthai: permite ver un ente –sacándolo del "estado oculto"- en su "estado de no oculto" ("estado de descubierto").</p>
<p>3. Icha ¿Atitachu, ancha ñawpa yachallikukuna logosmanta rimanku, Heraklitoq p'akinkunapi, maykunapin rikukun sut'i "tarisqa hina" ("mana pakasqa hina") imatan kunan rikuchikushanchis? ... Hinaqa logosmanta mana t'aqakuqmi Aletheiaq, "mana pakasqa kaynin".¹⁰¹</p>	<p>3. La aletheia equiparada por Aristóteles con pragma, faino-mena en los pasajes citados más arriba, significa las "cosas mismas" lo que se muestra los entes en el "como" de su "estadode descubiertos". Y ¿será azar que en uno de los fragmentos de Heráclito, los filosofemas más</p>

¹⁰¹ Ibídem. p. 240.

	<p>antiguos que tratan expresamente del logos, se trasluzca el fenómeno de la verdad en el sentido del "estado de descubierto" ("estado de no oculto") que acabamos de poner de manifiesto? ... Así, pues es inherente al logos el "estado de no oculto", la aletheia".</p>
--	---

b. Kashay: *Existir* hina.

Ñan rikunchisña runasimipi "Kay" simiq chaninta, qhepa hamuqmanqa rikusun "*kashaypata*". Runasimipi kashayqa paqa-rimurqan verbo *kay*, nisqamanta, gerundiomanta, ichaqa kay pachapiqa, sapaq chaniyoqña. Chaymi qontichaymantapas aswan allinta yuyaykusunman *kashay* yachaywayllukuymanta.

Nisqanchis hinaqa kashayqa (*estar siendo, existiendo, y habiendo*), hoq sapaq verbo hina pukllachinan. Runa simipiq, *Norteamericano Inglespi* hinan, *gerundioqa* ancha kamachina, kay hina: ¿Imatan ruwashanki? ¿Maytan rishanki? ¿Pin kashankiqa? Kay simiwanqa runasimipiq niyku kaytan: imapas kunanpachapipuni kaqta, kuyuq kaqta, wiñaqta, mit'akuqta, hinallataq, wiñay wiñashaspa kasqallan kaqta. Imaynatan kutichinchis, watanchismanta tapuwaqtinchis: ¿Hayk'aykitan rishankiqa? otaq, ¿Hayk'aykipin kashankiqa?

Runasimipiq, atisunmanmi kaytawan, kashaytawan t'aqayta, kayna: "Ollantayqa wallan kashan"; hoq hina

wasapakuqtaq, "Ollantayqa wallan". Ñawpaq simiwanqa, "Ollantayqa wallan kashan", ninchis, Payqa kunan pachan kashan walla nispa; ichaqa, kunan pachapuni, qhepa pachamanqa icha manapas hinachu kanqa. Qhepa kaq simiwantaqmi, "Ollantayqa walla" niywantaq: payqa, wiñaypaqmi walla nispa, ninchis; *kayninmi* walla kay. Hinaqa kashayqa, kanman kunanpacha kashaqpuni, ichaqa qhepamanqa kanmanpas manapas. "*kay*" simiwantaqmi nikun, imapas kayninpi kaqmanta; hina kaqmanta.

"Tukuy" simin *kastellanopi: terminar, concluir, transformarse y convertirse en*; hinallataq "*todo*" chaniyoqpas. Kay simiwanmi rimasunman imapas tukukuqmanta, t'ikrakuqmanta, hoqman mit'akuqmanta; otaq, "mana wiñaypaq tukukuqmantapas", hoqman t'ikrakuqmanta, hoqman tukupuqmanta, hoqchakuqmanta.

Runaq "kashayninmanta" qallarispaga, ninsunmanmi: antiqa, pachapi kawsaq runan nispa (*en un espacio tiempo históricos*). Ichaqa runaq, kashayqhawariyninpi wañuyqa, Heideggerpa qhawariyninpi hinaqa, manan wakinmanchu antipachapi qhawariyanqa, imanaqatin? Wiñaymanta pachapas iñirkurqanmi, wañuyqa, kay pachamanta hoq pachaman runa astaqmi, imaynan sut'inchasunman ñawpa machukunaq p'anpaynin tarikusanwan.

Antikunaqa kawsay wayllukuqmi kanku, pachata sumaqta qhawaykusqanku rayku, hinallataq kay pachapi kamaspa, kamachikuspa, kawsasqanku rayku. Rikuchinallanchispaqmi t'ikrasun Martin Heideggerpa, *El ser y*

el Tiempopi yuyaykusqan kategoriakunata ¹⁰²:

Runasimiqa castellanomanta aswan allinmi *Pacha*, Martín Heideggerpa qelqasqan qelqarima, *kashay yachaywayllukuy* wasapanapaq, kay rikuchinayku rakun qatiquipi t'ikrasun teqse kategoriancunata:

- Chaypi kashaq, pachapi kashaq, hoqwan kashaq, kikinpi kashaq, otaq kikin pachapi kashaq.
- Pachapi kashaqqa, runan, tukuy imaymana kay pachapi, kunan pacha, imatapas kamaqpas, kamachikuqpas.
- Hoqwan kashaq.
- Kikinpi kashaq, otaq pachapi kikin kashaq. (Pachapi: *tiempo* nisqapi, *espacio* nisqapi, hinallataq *naturaleza* nisqapipas).
- Runan cheqan kashaqqa.

Manaraq Runamanta imatapas rimashaspaqa, rimasun qatiquipiqa kay kategoriakunamanta: Sut'imanta, haqemanta, kaywanpas, kashaywanpas rinakusqan rayku.

c. Suti: Nombre, realidad, evidencia ima.

Kaytapas, kashaytapas, rikuspañaqa, kunanqa rimasun Sut'i yuyaymanta. Kay simiqa, ñawpa pacha simipiqa, t'ikrakun kastellanopi: *nombre, realidad, evidencia*, nisqaman; inka pachapiñan hamawt'akuna muyuchinkuman karqan sut'imán; ñawpaq kaqtan kamachikunkuman karqan imapas sutichanan-kupaq, mosoq kaqtataqmi kamachikunman karqan, *evidencia y realidad* nisqapaq.

¹⁰² *Ob. Cit.* Fondo de Cultura Económica. México. 1983.

Ñawpaq simiq chaninpi teqsechakuspan kayta nisunman, anti yuyaykuypiqa, imamantapas rimaspaqa, sutiyaapaqa, kaynintan arichashanchis: kay pachapi kaynintapas, otaq yuyay-ninchis ukhupi kaynintapas; sut'i kaqta hina, hinallataq yuyay-kaqta hinapas. Aswanpas, manan chayllachu, sutichaymi, ima-tapas cheqaqyachinpas, sut'iyachinpas.¹⁰³

Chay raykun antipachapiqa pachapaqariyapas sut'iyay nispa ninchis. Tutayayqa laqha pachan; sut'iyaytaq k'anchaq pacha. *Griegokunapas* kay hinallatataqchus iñinkuman karqan; chaychus hina sutiyan kuman karqan hoq *Asia Menormanta* hamut'aruta, pin kawsarqan V mit'a tukukuypiwan, IV mit'aq qallariy ninpuwan, T'itu nispa. Yuyaytataqmi, yari, rikch'a-chikurqan, k'anchaywan, cheqaqwan, kusawan; chaytan kastellanopipas nikun, "*a la luz de la razón nispa*". Hinaqa runasimipiqa imapas, nisqaqa *kayniyoqmi*; imapas mana sutiyoqtaqmi, *mana kashayniyoq*.

Inka simipiqa, imaynan hoqkaq simikunapipas, chay hinan haqe simikunaqa kamankunman karqan as asmanta, imaynan imapas kay pachapi kamakusharqan hina. Runaqa, imachá teqse llank'aynin karqan, chaymanta pachan yuyaykunatapas kaman teqse yuyaykunata hina. Anti llaqtanchispi hinaqa, imapas sut'i kaqmi, sumaqpas, kusapas, cheqaqpas. Yachasqanchispas hinaqa haqechayqa, yuyayninchispa rurunmi, chaypin, sut'i pachapi, imapas

¹⁰³ La expresión quechua: *stu'ita rimay*, significa: "*Di la verdad*"; sut'i rimaq significa: hombre correcto, el que dice la verdad. Es posible que aquí tenga su sustento el hecho de que los andinos den tanta importancia a la palabra dada o escrita. Ellos sostienen que la persona habla una sola vez, "*runaqa ch'ullallatan riman*" otaq, "*qelqan riman*".

Ilat'analla kaq Ilat'akun, *Humepa*¹⁰⁴ nisqan hina isqay ñeqen kaqninkunamanta, teqse kaqninkunawan qhepapunanpaq, kay ruwaytan haqechay ninchis.

Kastellanopi nisqa abstraerqa, hamun *latinpi abstra-heremanta*; kaymi khayna chaniyoq: t'aqay, qochiy, karu aysay, t'ipiy (ima rurutapas hina). *Griegopi aphaireotaq*.¹⁰⁵ qochiy, t'aqay, kuchuy, horqoy, t'ipiy. *Latinpi abstractusmi* t'ikrakun runasimipi haqeman. *Griegopitaq aphaeresis*: rakiy, qechuy. Ñawpaqi nisqanchis hinaqa runasimipi sut'iq, *kastellanopi* realidadmanmi t'ikrakun, aswantaqa *konkreto* nisqaman, haqetaq yuyaypi kawsaqqunaman, yuyayninchispa chayanallan pachapi kaqman.

Yachaywayllukuy yuyaykuytan, ruwapakuyta munarqanchis, kaymantawan kashaymantawan qallarisp, chaymi rikurqanchis kayta, *ser*, *haber*, chaninpi, hina qhepanmantaqmi qha-wachirqanchis kayta, *haber* chaninpi, hoq simipiqa: sut'i kay-ninpi. Hinallataqmi rikuchillarqanchistaq, kashay yuyayta, hoq sut'i kunanpachapuni rikuchikuqta, ichaqa mayuq unun hina mana sayaspa suchuqta, wiñay pacha suchuqta; hinallataq kaykunaq sut'i kayninta, imakunan Ñawpaq Ñeqen Yachay-wayllukuypaqpas, *Ontologiapaqpas*, teqse; ima yuyaykunan mana hayk'aqpas mana laq'ochisqaqa kanmanchu, sichus cheqaqpaq kusa kayta munakun chayqa. Kunanqa rikusun runamantapuwan ayllumantapuwan, yuyaymantawan, reqsiyninmantawan.

2. Runamantawan Ayllumantawan.

a. Runamanta yuyaykuy.

Kay teqse muyuq kawsaynin pachapiqa, askha kutin runaq kayninta intukurqan, mayninpin ruwakurqan teqse kaynin-manta; hoqkunapitaqmi, wakinkuti kayninkunamanta.

¹⁰⁴ Filósofo empirista que nació en Edimburgo, 1711-1776.

¹⁰⁵ Pabón S. de Urbina, José M. *Diccionario Manual Griego-Español*. Barcelona 1967. p. 98.

Hoq kutikunan hoqarikurqan mana mit'akuq kayninkunata, hoq kutikunataqmi, wiñaypas mit'akuqkunata. Chay hinan Carlos Marx, Feurbachpa yarin sayarispa nin: "...runaq kayninqa manan ima sapanka runaq haqenchi. Sut'ipiqa, tukuy imaymana aylluchanakuyinmi".¹⁰⁶

Noqanchispaqqa antirunamanta rimayqa, kawsayninmanta rimaymi, paykuna pura rinakuyninkumanta, aswantaqa imapas ruwayninkumanta, kaymi, ayllu ukhupi rikuy, ayllu runa hina rikuy. Runaqa sut'i pachapi kaqmi; runa masinkunawan kawsaq, ruwana hunt'anayoq, siwkniyoqtaq kanpas, yanapakuq, kay pacha kamachikuq, llank'ayninwan allpata pachamamaman t'ikraq.

Runaqa manan chinkapun Marxpa Feuerbachta p'enqachisqan hinachu, llapanku ukhupi upachu, otaqchu ayllu hina chinkapun hoqkuna sonqopi, imaynan unu sut'uy chinkapun hatun qochapi, hinachu, aswanmi, runa kaynintapas, kikin kaynintapas sut'ichakun ayllupi. Ichaqa ayllu runa kasqan hina, hoqkunawanmi sut'ita kawsan, huk pachapi, chaypin hoqku-naman qokun, yanapakuspa, hinallataq hoqkunamantapas chas-kikun yanapachikuspa. Ayniwanmi llank'an hatun kallpa hina; mink'aypitaq llank'aspa k'uchurikun; waykawantaqmi rikuchikun ima sasachaymantapas aswan hatun hina.

Kay ukhupi, maypin pipas kanan kikinpaq, hinallataq hoqkunapaq, rikuchinanchis, runasiminchispi iskay *pronombre* plural, nisqaq kayninta, kay hina, sapanpaq: noqa; askhachasqapaq: noqanchis, noqaykupas. Hinan kanman karqan *qan* nisqa suti rantiwampas: *qan*, *qankiku*. Kay qhepa rimaytan allintaraq k'uskina, ichaqa noqa kikiymi kuraqkunata rimaqta uyariqani.

¹⁰⁶ Marx, Carlos – Engels, Federico. *Obras Escogidas*. Editorial Progreso. Moscú. p. 25.

Antipachapiqa, runan teqse muyuq chawpin, chaymi pachaqa t'aqakun paypa kasqanmantapacha. Sichus kunan tukupun mana may thaskiyniyoqman, mana intichayniyoqman chayqa, *Españaq* markachayninmi t'ikrarqan, muchuqman, sarusqaman. Imaynan nin, Hamawt'a Tamayo Herrera hina,¹⁰⁷ pin kutipakurqan, hoq qelqaqman, antirunakunaqa "llakhi mana imata ruwaspa tiyaq runakunan" nisqanman, imaynan uywakuna orqokunapi, mana piqpa t'akasqan q'achuta mikhuspa kawsanku hina. Imaymana antirunakunaq Tawantinsuyu pachapi kamas-qankun, chay runaq rimasqanta mananchan.

Antirunaqa, lliw teqse muyu runa hinan, yachayukun sut'i pachaman, hinaspacha, pachata kamachikun, yachaytapas tarpun, ichaqa lliw runa hinataqmi hoqkunaq munayninmanta muchun-man, aswantaqa maqanakunawan sarunchasqa kaspá. Yaqa kinsa chunka wata hinañan, mitinman riq chakarerokunaq *pankartanpi* rikhuq kanchis "*tierra o muerte*" niq unanchayta; hinaspachan yuyaykurqanchis, antirunakunaqa wañunkumanmi chakranku qechuchikunankutaqa nispá. Ichaqa, kunan q'aqchakuqkunaq rikhurimuyinkumanta pachan, masinchiskunata hoq hina ruwaqta rikunchis, chakrankuta wikch'uspa llaqtankumanta ayqekamuqta. Sichus ñawpaqchankuman wañuyta allpankumanta chayqa, manan ayqemunkumanchu karqan, chay raykun kunaanqa nusunman, antirunakunaqa, imaqpas hawantaqa kawsay munaq-kunan kanku nispá.

Anti runaqa manan wañoqpaq nisqachu, chayllapaschu, wañuy rikuyinqa, qontichay runakunaq rikuyinmanta hoqneraymi. Wañuyqa kay pachapi kawsaypa tukukuyninmi,

¹⁰⁷ El Autor critica la exposición de Rodolfo Kusch en América Profunda, de que el occidental tiene fundamentalmente una actitud, la actitud de "*ser alguien*", la actitud dinámica de afirmarse y crear objetos, mientras que el indígena, el americano, básicamente, se detiene en "*un mero estar*" biológico, es decir en la pasividad. Tamayo Herrera, José. *Coloquio sobre Filosofía y Cultura Inkas*. Facultad de Letras, Universidad Nacional del Cusco. 1965. p. 59.

wañuyqa hoq pachaman astakuqmi. Anti runaqa wayllukunmi: kawsayta, ayllunta, allpanta, wasintapas, imaynan teqse muyun-tinpi hoq chakra llank'aq runakuna wayllukunku hina; wañuypacha kamaykakamuqtintaqmi, yachanku kawsaynin-kutapas, ayllunkutapas qespichinankuta.

Anti runaq kayninqa llank'aq kaymi, manan llank'aqpaq kaychu; anti runaqa manan ruwanachu. Hoqkunawan kawsaspa *kaynin* tariqmi; ichaqa llank'ayqa kanan paypaqpas, hoq-kunapaqpas, ñawpaq ñeqentaqa, muchuynin t'asnuqmi, chaymantaq tanpunanpaq. Anti runaqa ayllumasinkunaq allin kayninwanmi, allin tarikun, kusiona tarikun; allin takiqchay ukhupi kawsaqmi, pachawanpas, runa masinkunawanpas. Runan aswanta kamachakun llank'aywan; chaymi hoq kuti nirqayku: wataywasipi runakunataqa, *Estadoqa*, manan mana imata ruwachispaqa hap'inanchu, llank'achinanmi, nispa, llank'aylla-wanmi waq'akunapas hoqmanta allin runaman t'ikrakapunkuman, mana chayqa uywayapunkumanmi.

Noqanchispaqqa, antipachapiqa, manan runamiray anchachu, chala llaqtakunapi hinachu; hinallataqmi anti *departamentokuna* umalliq llaqtakunapipas. Yari, antipachaqa purun-yapushanmi; mana chay hinaman tukunanpaqmi hoqmanta markachana, ichaqa allinta inkakuna hina musikaspa; ñawpaq ñeqenta yarqhakunata hunu pusanapaq kichaspa, ch'ora panpakunata ch'akichispa; hinamantaq chakra allpakunata ka-maspa. Antipachaq sasachayninqa, manan runaq mirayninchu, aswanqa ima qhapaq kayninkunata, allinta ruruchiymi.

Chaymi mana imapaqpas chaniyoqchu, chakareru llaqtakunapi runaq miraynin hark'akuyqa, aswanpas allintan apakunan *política de población* nisqatapas, hinallataq ruru-chiytapas. Paqariy hark'akuychu manan anti sasachaykunataqa allchanqaku, aswanmi antipachapi chakra llank'aq runakunata qolluchinqa, chaypi chakrakunata, chaymanta pimaymanpas pisi chanillapi qhatunapaq.

b. Yuyay: Memoria, entendimiento, razón, reflexión,

conciencia y voluntad, hina.

Runaq kayninmanta rimaspaqa masinkunawan rinakuy-ninta, ima hayk'a muchuyninkunapas thasnuchinapaq, runa hina sut'ichakunanpaq; hinallataq llank'aytapas, masinkunawan hukllanachiqta hina, kikin kayninta tarichiqta hina; kunanqa hamut'asun yuyaykuyninmantawan, reqsiyninmantawan.

Runasimipiqa yuyay nisqa simin, ninakun kastellanopi razónwan, recuerdowan. Chaymi kuraq runakunata sutiyanichis yuyayniyoq nispa. Aristoteleswanmi nusunman: "*Runakunaq makunqa paqarin yuyayninmantan, hinaqa imamantapas askha yuyayuykunamantan paqarimun maku... lchaqa. sut'ipiqa, Yachaypas, kamayoq kaypas runakunamanqa chayamun kuntan...*".¹⁰⁸

Runasimipiqa manan sasachu kanman, chay rayku, *John Locke*¹⁰⁹ yachaywayllukuynin wasapay, hinaspacha niy, paqarimuspaqa yuraq maru hinan paqarimunchis, chaymanmi makunchis qelqan ima hayk'a musyaynintapas yuyayninchispi. Kay empirismo nisqawanqa yuyayninchismi makukunata waqaychan umanchispi, chaymantan paqarimun yuyaykuna; imakunamantan paqarimun: reqsiypas, yuyaypas. Chaymi nusunman, antikunaqa Locke hina *empiristan* kanku, nispa.

Antipachapiqa, yuyayniyoqqa, haqay askha yuyaykuna waqaychaq runan; chaymantan kay ch'umakamun, pin aswan askha yuyaynikunayoq chaymi aswan yuyayniyoq, aswan yachaq. Imanan Aristotelespa nisqan hina, "*Arteqa*

¹⁰⁸ Aristoteles. *Metafisica*. Sarpe, 1985. p. 27 – 28.

¹⁰⁹ Frayle, Guillermo, hace mención a la obra Ensayo II 1,2 del Autor. *Historia de la Filosofía III*. Madrid, 1966. p. 7.

*paqarimun askha yuyasqa makukunamanta huk teqse yuyaykuylla k'allmakamuqtinmi, imatan chaymanta hoq rikch'akuq ruwaykunaman kamachikuqtin".*¹¹⁰

Yuyayqa, runasimipiqa, imapas wasapay atiyimi, hinallataq reqsiypas; chaymi ninchis, yuyayniyoq erqefian, nispa, pi yuyayninwan ima wasapay atiq warmataqa. Kay, ruwayqa, yuyayninchispa yuyaykuynin, ruwakun yuyayninchispa, datokuna qosqanwan, hoq simipiqa, imakuna yuyasqanchis-kunawan.

Runasimipiqa hamut'ay ninchis, kastellanopi reflexionarta, kay simimantan hamunman, hamawt'a. Ichaqa kay chanilla-yoqtaqmi reqsisqanchis yuyaykuypas. Chay hinaqa yuyaykuyqa, yuyayninchis taqemanta imatapas hoqaripa kamachikuymi, kaymantan paqarimun hoq yachaykuna. Runasimipiqa *kaste-llanopi imaginarpas*, kasqan chanillayoqtaqmi.

Yuyayqa, kastellanopi conciencia, chaniyoq iman; chaymi runasimipiqa ninchis, "yuyay chinkay" nispa. Kunaanqa tapukusunman. ¿Imanaqtintaq runakunari uywakunamanta sapaq kanku, nispa? Kutichikuyqa, yuyayniyoq kasqanku raykun, yuyaykusqanku rayku; ima qhepa kawsayninkutapas, yuyay-ninkupi waqaychasqanku rayku; chaymanta chay yuyaykuna kamachikuy atiyniyoq kasqanku rayku; hinallataq, ima munay-ninkutapas chaypi teqsechakuspa ruwasqanku rayku. Chaymi *kastellanopi Voluntadtaqa, intenciontaqa*, runasimipi nikun: yuyay, nispallataq.

¹¹⁰ Aristoteles, *Metafisica*. Sarpe, 1985. p. 28.

Runasimipiqa yuyaykuypas, *juicio*, nisqapas, yuyaypa rurunmi. Mana imatapas qhepa kawsasqanchiskunamanta yuyasunmanchu chayqa, manan imatapas yachasunmansu, nitaq reqsisunmanchu.

Manaraq astawan purishaspan ninanchis, imaraykun huk simi askha chaniyoq nispa. Sut'ipiqa llapankupas, kasqan teqsillamantataqmi paqarimunku; kasqan chanillayoqtaqmi kanku, kasqallantataqmi t'uphsinku, chaytan *kastellanopi nikun: memoria, entendimiento, reflexión, pensamiento, juicio, conciencia y voluntad*, nisqa.¹¹¹

Antonio Peña Cabreran, tiyasqanchis pachapiqa k'uskin Racionalidad Andina, nisqata, chay k'uskiynintan kaynata willakun: "Yuyayqa, kawsanapaq ruwanan, runaq aswan allin ruwananmi. Hoq uywakunaqpas kanmi, yuyayninmi paykunatapas kunankama kawsachin. Chaypa hawanmanpas runaqa, ayllupi kawsaqmi, hoq simipiqa ayllupi kamakuq, hoq runakunawan kamakuq."¹¹²

Kay hina yuyaykuy qhawariytaqa, *biologismo*

¹¹¹ La Teoría de la Gran Unificación (GUT: Grand Unification Theory) de las Supercuerdas, explica que los fenómenos que se producen en el universo pueden explicarse mediante una teoría fundamental, textualmente se sostiene: "*La teoría de los campos y de la naturaleza cuántica de las fuerzas que los caracterizan, desarrollada en los últimos decenios, permitió explicar una inmensa cantidad de fenómenos físicos. Se logró así un avance sin precedentes hacia el ideal supremo de la ciencia física: poder explicar la totalidad los hechos conocidos y por conocer mediante una sola teoría*". Miró Quesada C., Francisco. *Las supercuerdas*. Ediciones de "El Comercio". Lima Perú. 1992. p.67.

¹¹² Peña Cabrera, Antonio. "*La Racionalidad Occidental y la Racionalidad Andina*", en *La Racionalidad*. Universidad Nacional Mayor de San Marcos. Instituto de Investigaciones Humanísticas. Juan Camacho Editor. Lima 1988. p. 193.

nisunchismanmi: "kawsanapaq ruwana, runaq aswan allin ruwanan, hoq uywakunaqpas kanmi..", ichaqa, sut'inmi nisqan. ¿Imanaqtin? Yuyaymanta ruwanamanta hina rimaqtin, chay raykun Qelqaq nin: "ruwana yuyaykuymi .. yuyaywan ruwaymi, thullmichiypas, turuchaypas, chaqoypas ima, imapas ñawpaq yuyaykusqanman hina".¹¹³ "Kay ukhupin rikuna qontichay pachaq teqse yuyaykuyninta, imapas ruwanapaq yuyaykuyta, aswanpas p'uchupaq kananmantaqa".¹¹⁴

Peñapaqqa, "Anti yuyaykuyqa karqan runakuna kamachinapaq, hinallataq llank'aypa rurunkuna t'aqanakunapaqpas, ichaqa mana ekosistemata, pachata-t'ikraspa... Anti yuyaykuyqa karqan, aylluta kusachaypaqmi".¹¹⁵ hinallataq piso ekologikunata allinta kamachikusqan rayku, kasqan chakrallapi askha t'akayniyoq kasqanku rayku, alpata samachisqanku rayku, mikhuykunata waqaychasqanku rayku, pachata takiqchasqanku rayku, aylluchasqa llank'asqanku rayku, hinallataq, yanapanakusqanku raykupas.

Sichus qallarisun kay yuyaykuymanta: runaq, aylluq, estructura materialninmanta, hinallataq superestructuranmanta: *ideologikamanta*, *politikamanta*, hinallataq *juridikamantapas* chayqa, manan yuyaykuyqa chayanan runaq *biologiko* kayllanmanchu; runapasmi kay qhepa kaqllapi, *biologikapi*, tukukapunman hina; chayananqa: *espiritualidadninman* iman: musikuymán, *politikaman*, ifiymán, yachaywallukuyman, *arteman*, etc., hoq simipiqa q'ala, *conciencia social* nisqaman. Chaymi ayllu yuyaypas, suyu yuyaypas, chayan taytamama nisqallamanchu, tiyasqanku pachallamanchu, aswanpas *superes-tractura* nisqamanwan; aylluqa askha runakunaq, kasqan tayta-mamallamanta hamuyninmi, kasqan pachapi tiyayninmi, kay pachapi kasqan

¹¹³ *Ibidem*. p. 195.

¹¹⁴ *Ibidem*. p. 197.

¹¹⁵ *Ibidem*. p. 203.

chakrakuna llank'aymi; kasqan kawsay tika-kunayoq kaymi, kasqan simillayoq kay, kasqan apukunayoq; kasqan kawsay usuyoq, hoq simipiqa kasqan superestructurayoq kay.

Hinapiqa, allintan reqsikunchis Antonio Peñaq k'uskiyninta, ichaqa qhepa *superestructura* k'uskiyunawanmi hunt'akunan. Hoq simipiqa, ninanchis manan yuyaykuyqa kanman ruwayllapaqchu, aswanpas kanan imapas aypanapaqmi. Qelqaqpa nisqan hinaqa, imapas ruwaypas, thullmichiypas, turuchaypas, rawiypas, kasukunku ñawpaq yuyaykuywanmi. Noqanchispaqqa, imapas aypakun, ruwaykunawanmi.

Kay Hamawt'a Peñaq tapukuyninmanqa: "*Teqse tapukuyqa kashan, kay iskaynin yuyaykuykuna, paykuna pura, yarinakunkuchu, otaqchu takiqchakuyta atinkuman*", noqanchis-pa kutichikuyninchisqa: takiqchakunmanmi; antikunaqa tukuy imaymapin rikuchikurqanku takiqchakuyta, imaynan kashan ya-chaypi: *karpinteriapi, kanteriapi*, llunch'iypi, *satreriapi*, hoq ima *artekunapipas*, hinallataq; hoq *musiko* waqachinakunata kamaypipas.

Taqichayninkumantapas nisunman, atikunmanmi, aswantaqa kamachikuq yuyaypiwan, *teoretika* yuyaykuypiwan takiqchakuy, imaynan apakurqan iñiypi, hina. Anti runaqa *esponja* hinan imatapas ch'onqayta atinman, sayapakuq *politika ideakunatapas*, iñiykunatapas, mayninpiqa ñit'ikuywanpas, otaq maqaywanpas kamaykuqtinku, hinaspacha, imaynan mana *esponjapas* kayninta chinkachinchu, chhaynata, ch'onqasqan unu ch'umakuqtin, kikin kayninman kutipunman mana kayninta t'ikraspa.

c. Reqsiy: **Conocer** hina.

Qontichay reqsiy Sasachayqa, antipatapiqa, atinalla allchakuyniyoqmi, runasimiqa kastellano hina kay simikunayoqmi: Reqsiy, reqsiq, reqsisqa, wanki, qonqay, iskayay, yuyay;

cheqaq, sullul; sut'i, panta, qollma, rikuy, qhaway.¹¹⁶

Kay yuyaykunawanqa tapukusunman: ¿Atisunmanchu reqsiyta? ¿Maypin paqarin reqsiy? ¿Imakunan reqsichiwanchis cheqaqta? ¿Imapaqmi reqsinchis? ¿Pacha, reqsisqanchis hina-chu? *Phenomenologika* rikuchiypaqtaq: ¿Imakunan haykun reqsiy apakunanpaq?

Qatiqpiqa, rikusun kay qhawachikuyta. Runasimipiqa, "Pikichakita reqsini" niyqa, unanchan, Pikichakiq imayna kasqan yachayta; imayna kaynin willakuyta, imapaq allin kayninta, imayna kay pachapi kayninta; chaymi reqsisqa ninchis, *kastellanopi amigo*, nisqankuta; imapas reqsisqallanchistan wayllukusunman, mana reqsisqataqa manan. Chay tukunan-chispaqqa nisun, reqsiyqa, antirunataqa, manan pachatachu *kosiphikachirqan*, manan, aswanmi ranpaykurqan yachayu-kuyman, imaynatan qatiqpi rikusun hina.

d. Yachay: *Saber, vivir, hina*.

Noqanchispaqqa, antipachapi ruwaywan *theoriawanqa*, rinakunman karqan yachaypin. Yachaymi, *kastellanopi: saber y vida* otaq *saber de vida* nispa. Yachaymi niwanchis, ima ruwayta, kay hina: "*noqa t'akayta yachayni*". Reqsiytaq, niwanchis, imayna imaqpas kayninta; ichaqa yuyaykuymanta otaq *theoretiko* nisqamanta. Chay raykun nisunman Tawantinsuyupiqa yachay wasikunaqa karqan tukuy ima hayk'a ruwaymanta paqarimuq yachaykuna yachachinapaqmi; manan yuyaykuymanta paqarimuqllapaqchu.

¹¹⁶ Ver *Reqsiymanta—Gnoseología Andina*. Mejía Huamán. *Ensayos Filosóficos*. Sociedad de Pensamiento Andino. Ediciones Bilingüe, 1994. p. 26-27.

Ñawpaq antipachapiqa kurakakunaqa karqanku (kuraq kaqkuna) umalliqkuna, kamachikuqkuna. ¿Imanaqtin? Ancha kawsayniyoq kasqanku rayku, askha yachasqanku rayku. Chay kawsay yachaymi, runakunaman qhapaq (*poder*), kayta qorqan; "yuyayniyoq" ninchisqa, askha yuya runatan: kawsay yachayniyoqta; hinallataq, yuyayninwan wasapaqtapas, yuyaykuqtapas, yachaqtapas. Kunanqa yachanchis imaninantan nin: yuyaypas, yachaypas, chayta.

Hinallataqmi ruwaypawan *theoriaqwan* rinakuyninta tarisunman "sut'ipi": *kastellanopi cierto, evidente, realpi*. Tukunanchispaqqa nisun, runasimipi reqsiyqa ninakunman *griegopi theureowan* (*contemplaciónwan*, utiywan); yachaytaq, *praxiswan*.

e. Rikuy; Ver, distinguir, saber, de experiencia, de ubicación, conocer, hina

Runasimipiqa kanmi hoq simi reqsiymanta rimanapaq, kay hina: ¿Rikunkichu Machupikchuta? Kaypiqa tapukushanchis: ¿Hayk'aqllapas Machupikchuta rirqankichu? nispa. Imanaqtintaq kay tapukuyri? Kay rayku, Machupikchutaqa reqsisunmanmi, mana hayk'aq chayta rispapas, qelqarimakunamanta pacha. Kayna: Huk kutin Europapi hoq sipasta tapurqani: ¿Reqsinkichu Perúta?, nispa; hinaspacha kutichiwan: Arí reqsinin, nispa. ¿Hayk'aqtaq chaypiri kamurqanki? nispa niqtiy. "Manan hayk'aqpas", nispa niwan. Cheqaqta, manan hayk'aqpas Perutaqa hamusqanchu, ichaqa, yachasqan maypi Perupa kasqanta, hayk'a runakunayoq kasqanta, hayk'a suyukunayoq kasqanta, qhapaqkayninkunamanta, hayk'a hatun kasqantapas. Arí, reqsisqan yuyayllanwan imayna Perusuyuq kasqanta, ichaqa, manan hayk'aqpas hamusqachu rikuq. Huknin yachaymi umallawan, yuyayllawan yachay, chaytan "reqsiy" ninchis;

"rikuytaqmi", imatapas noqanchis kikinichis, ñawinchiswan rikuqtinchis.

Runasimipiqa, tukuy yachaypi, imakunapin ruwaypas, kawsaypas, kan, chaypin yachay kan; imaynan kayta niqtinchis: "kisaqa yawrachikunmi"; maypin yuyayllanchiswan, hawapi nisqanchis hina tarikun, chayqa, chaytan reqsiy ninchis, kay hina: "llapanmi, rakinkunamanta aswan hatun", otaq niqtinchis: "reqsinkichu churiykita"; kallant'aqmi hoq reqsiy, kikinichis ñawinchiswan qhawaspas imatapas yachaqtinchis, kay qhepa kaqtan *rikuy* ninchis.

3. Pacha.

a. Pacha: Naturaleza, espacio y tiempo, hina.

Runasimipi Pachan, t'ikrakun *kastellanopi mundoman, tiempoman* ima. Ñawpaq ñeqenpiqa ninchis, pacha nispa, maypi tiyasqanchista, maypin tukuy imaymana tarikun chayta. Iskay ñeqenpitaq, pacha ninchis, tutapas p'unchaypas qatinakuy-ninmanta.

Antiyuyaypiqa, tarikusqanchis pachan teqse muyuq chawpin, chaytan *kay pacha* nischis, *kay pachatan* runa t'aqan, kamachikunpas ima. Chaymantan ninanchis, *ukhupachaqa* manan kawsasqanchis *pacha ukhullachu*, *noqanchis* ukhu iman; hinallataq yuyayninchispas, kikinichis kayninchispas.

Kastellanopi *kuerpoqa, latinmanta* hamun, chaytan llapa *material* nisqa kayninchismanmi; Runasimipiqa rantinqa kanman: "*ukhu*" nisqa simi, ichaqa chayan noqanchis ukhupi kaqlaman, chaypas qhasqonchispi, wasanchispi, wiksanchispi kaqlamanpuwan. Manan umanchisman, makichakinchimanqa. Kunan, kay 20 ñawpaq pachakunallapiñan kamankurqan "*kurku*" simi, *kuerpoq* rantin kamachikunapaq, iman runasimipi *columna, viga, tronco*,

chaniyoq ima.

Hanapas, hawapas, runasimipiqá kasqan chaniyoqmi kanku, kaykunan rikuchikun imapas wichaypi tarikuqta. Kunanqa imatapas, hawa suyukunamanta kaqtan rikunchis tukuy imay allinta hina, antipachapiqa, hawa llaqtaqa, otaq hawa suyuqa, pisi allin rikusqan karqan. ¿Imanaqtín? Mana allin yachaytarpuyninku kasqan rayku.

Antonio Peña Cabrera "Racionalidad occidental y racionalidad andina", nisqa qheqarimanpi nin: "Hanaq pachaqa wankikunaq chawpinmi nispa, chaypin tarikun wankikuna kamaq Apu, ichaqa manan kawsayta qokunmanchu. Kawsay teqsitaqa ukhu pachapin wankikunaqa tarinku, ukhu pachapi: Wakaq kasqan pachapi".¹¹⁷

Kaymantaqa noqanchisqa ninanchis, manan hanaq pachaqa wankikunaq chawpinchu, maypin kamaq Apu tarikushan chaychu, manan kawsay qokuy atiqchu, Peña Caberaq nisqan hinachu. ¿Maymantan kay yuyayta horkun Peña? Manan yachan-chischu; kayqa *hayunakunman "Wiraqocha pacha yachachiq kayninwanmi"*, kayqa qhepa Apuqa, kawsay qokuq Apun.

Hinallataqmi, Paypa, nisqanman hina, sichus hanaq pacha kanman chawpi chayqa, "*hanaqpacha*" sutiyayqa hayu sutiyaymi kanman. Manan wasapallanchistaqchu imanaqtinmi hanaqpacha wankikunaq chawpin nisqantapas. ¿Ima wankikunamantan rimashan Peña Cabrera? Manan Yachanchischu. Runasimipi wankiqa, imapas umalu llut'asqan, kay simitan mast'arisunman, *retratomanpas*, otaq *photographiamanpas*; hinallataqmi kay simita kamachikunchis *gnoseologiapi*, *sujetomanta*, *imagen-mantawan* rimanapaq,

¹¹⁷ Peña Cabrera, Antonio. "La Racionalidad Occidental y la Racionalidad Andina", en *La Racionalidad*. Universidad Nacional Mayor de San Marcos. Instituto de Investigaciones Humanísticas. Juan Camacho Editor. Lima, 1988. p. 202.

(requisy, reqsisqa, wanki).¹¹⁸ Noqan-chispaqqa Pachakamaq Apun, pacha kamaq; pachatan griegopi *fisis* ninchis, hinallataq tukuy imaymana kaypi tarikuqpatapas.

Noqanchisqa antiruna kashaspapas, manan yachanchischu pin chay wanki kamaq apu kasqanta; chay mana kawsay atiy qokuqta; chaymantapas, imaynatan wankikuna kawsayta tarinku ukhupachamanta, chayta; Wakamanta.

Pachakamaqmi, nisqanchis hina, kay pachapi imakuna kamaqpas, hinallataqmi kunanpacha kamaqpas; sichus, wankikunata kamanman karqan, chaypachaqa, wanki kamaq nisunmanmi karqan. Hina kaqtinga Guamán Pumapas, wanki kamaq apu nispan niman karqan mañakuykunapi, mana Pachayachachi nispachu.

Antipiqqa, ukhu pachan t'akayta wiñachin; ichaqa manan kawsaytaqa qokunchu. ¿Imanaqtin? Ima rurupas, kayninpi kaw-sayteqsi apasqan rayku. T'akaqtinchisqa, pachaqa q'oñiriyllan-wanmi muhu wiñayta qallarín, kawsay qallarín. "*Wakaqa*", maypin apukunata yupaychakun chaymi, otaq imapas willka; manan kamaqchu, otaq kawsay qokuqchu. Kristianokunan mana allintachu t'aqarqanku aputawan, *templo*, nisqatawan; imaynatan kunankamapas as sasata t'aqakun, *iglesiatawan*, *templotawan*, hina.

Kay sasachaykunaq saphinqa kashan, yachay k'uskiqnin-chiskunaq, qonti pacha ñawinkuwan imapas antipachapi rikuy-ninkupin, hinallataq runasimi mana yachayninkupi.

Llanqueqa, payman tupaqqiqa, *katoliko* qontichay yuyaykunatan, aymaraman wakichiyta munan. Kay hinatan

¹¹⁸ Ver, Reqsiymanta-Gnoseología Andina. Mejía Huamán, Mario. Ensayos de Filosóficos. Sociedad de Pensamiento Andino. Edición Bilingüe. Lima, 1994. p. 26-27.

riman: aymarakunapaqqa teqsiqa t'aqakun kinsa pachapin; alax pacha, aka pacha, manqha pacha (ukhu pacha otaq tuta pacha)¹¹⁹. "Alax Pacha: haqay karu pachan. Chaypin Dios Auki, Dios Yuqa, Dios Espiritu Santo, tarikun."¹²⁰ ... "Kuraq arpaymi aytaman haywaku: misa ...".¹²¹ "Pachamamataqa sutiyaqun Wirgina, Awicha, nispa".¹²²

Nisqanchis hina, Qelqaqqa, *katoliko* rikuytan, aymaraman tukuchin. Llapa ima niwasqanchismi *katolikopi* yuyaykusqa kashan; ichaqa, aymarapi rimasqa, noqanchispaqqa kaymantaqa hoq iñiyimi paqarimushan. Noqanchispaqqa kaykunaq minukuy-ninmi, sapankanpa kikin kayninta qolluchin; *katolikamanta* pacha qhawarisqanmi *herejía*, *Iglesiaq* paqariyninmanta pacha qatikachasqa; *patristikamanta*, *inquisicionkama*. Mich'u, maypin chinkan *katolicismoq* ch'uuya kaynin, wiñantaq *paganismo*.

Tiempo nisqamantaqa, yaqa llapan llaqtakunan iñinkuman karqan qheswakuna hina, khayna: ñawpaq kaqmi, ñawpaq ñeqen; kaytan rikukun ñawpanchispipasmi kashanman hinata, chaymi ñawpaq ñeqen pachapuan kunanpachapuan; qhepa kaqtataqmi, -manaraq kaq pacha: *futuro*- wasanchispi karikuq hina. Kay hina rikuytin, antipachapi imapas ruwasqaqa, qhepapun reqsisqa hina; manraq hamuqtaqmi, manaraq reqsisqa, hina. Chaymi kay hina pachakunapiqa, usqharqan watukuy. Wakin llaqtakunapin kayta nikurqan, *adivinación* nisqa, apukunaq reqsinan nispa; *ad divino*, nisqamanta, yachayninpas, atiyinpas rin kay pachamanta aswan karuman, wiñayman, hoq simipiqa. Qontipachapitaqmi, imapas ruwasqaqa *tiempo pasadoman* tukupun; manaraq ruwasqataqmi, *tiempo futuro*.

¹¹⁹ Llanque Chana, Domingo. *La Cultura Aymara*. Destrucción o Afirmación de Identidad. *Idea, Tarea*. 1990. p. 69. Las mayúsculas no son nuestras, corresponden al Autor.

¹²⁰ *Ibidem*. p. 71.

¹²¹ *Ibidem*. p. 73.

¹²² *Ibidem*. p. 73.

Kanmi hoq willakuy ñawpa ñeqen runakunaq kamasqan, chaymi nin, runaqa kawsayninpiqa purin huk ch'uspantinmi nispá, chaypis apanman tukuy imaymana ruwasqanta. Chay hinas, ñawpa pacha hina kawsaq llaqtakunaqa, ñawpankupi apanku ch'uspata, maypin tukuy imaymanapas ñawiq rikunallan; chayta qhawayuspa imatapas allinta ruwanankupaq. Kunanpacha wama runakunataqsi purinku chay ch'uspankuta wasanakupi q'epispa, tukuy imaymana ñawpaq ruwasqankuta qonqaykuq hina. Ñawpaq llaqtakunapaqqa, mayninpiqa, kayqa ch'uspapi rin *mito* hina, iman *griegopi*: simi, rimay, yuyay, yuyaykuy, hamut'ay, chaniyoq.¹²³ Kay llaqtakunapaqmi ñawpa pachaqa yanapakun pachapi thaskiyta; kaypaqmi, ñawpa pachaqa, ancha chaniyoq.

Rikusqanchis hina Pachakamaqmi karqan lliw pacha kamaq, rikukuqtapas mana rikukuqtapas. *Pachakamaq mawk'a* llaqtapin kunanpacha tarikushan k'ullupi tupasqa wanki, chaymi iskay uyayoq, hukninmi ñawpaqman qhawashan, hoqnintaqmi, qhepaman, imaynan *Jano*, *Griego* yachaytarpuypi, hina. Noqanchispaqqa kaymi Pachakamaq, paypaqmi tukuy imaymanapas rikusqallan kashan, ñawpa pachapas, hamuq pachapas, paypaqqa tukuymi kunan.

Hinallataqni, kaypi rikunanchis paña yuyaytawan lloq'e yuyaytawan, ñataq tupanchisña, hanaqtawan, uratawan, chayqa. Pañapas lloq'epas, antipachapiqa hoqneraq kallpayoqmi kanku. Pañan imapas kunan kashanan hina; imapas munana hina kaq. Lloq'etaqmi, hoqniraq, mana reqsisqa, pakasqa kallpayoq, ichaqa mana *kastellanopi* nisqanku hinachu: *mal*; kay rikuykunawanmi takiqchakun, kunan ñosqonninchispa kinraykuna, lloq'ekunan kanku, hoqneraq kallpayoq, imaynan yachayniyoqkunapas, reqsiqkunapas.

¹²³ Pabón S. de Urbina, José M. *Diccionario Manual Griego Español*. Vox. Barcelona, 1982. p. 403

Kunanqa ninanchis, ukhu yuyayqa manan t'ikrakunan, *kastellanopi inferno* hinachu; chay hinaqa, manan qontichaypi hina ninanchischu allinmi, otaq manan allinmi, nispapas.

Santa Cruz Pachakutiq seq'esqanpin rikusunman antipa-chata, chaypin tarikun: ukhupacha, mallkikunantin. Inkakunaqa manan p'ampakuyta yacharqankuchu, wañuqninkunataqa llukus-pan, qonpikunawan mayt'uspa, mana haykuy atiy qaqqa ukhukunaman churamuqku; chalapin ichaqa p'ampakuyta reqsir-qanku, llukusqata, qonpikunawan mayt'usqata, imaynan naskakunapas, paraqaskunapas, sipankunapas hina. Ñawpaq antikunapaqqa wañuyqa manan kawsaypa tukukuyninchi karqan; wañuyqa, hoq pachaman astakuyllanmi karqan.

Españolkunaq chayamusqanku pachamantan, XVI *Pachaqamanta*, kunankama, iñikun antikunapi, *kondena-dokunapi*. *Doctrina kristianaq* yachachikusqanman hinaqa, huchapi wañuqqa, manan hanaq pachaman haykuyta atinmanchu, chaymi ch'uyanchakunankupaq, kay pachapi, muchuspa purinanku. ¿Imanaqtin? Musyanayoq kashaspanku kaypi ima huchamantapas ñak'arinankupaq. ¿Imatan kay pachamanta, hoq pachaman mana *kuerpontin* ripuq, ñak'ariyta atinman? ¿Imanmi nananman? ¿Imantan nina ruphanman?

b. Munay: Bello, agradable, deseable, moral, hina.

Ñawpaqmi nirqanchis, kay pachaqa, qheswakunapaqqa, manan waqay qheswachu karqan nispa, aswanmi, ima munana karqan. Kay pachapiqa tukuy ima

aypanan ayparqan llank'aywanqa. Hinallataqmi nirqanchis, runawan pachawanqa manan awqantin chu karqanku nispa.

Runasimipiqa munayqa, *kastellanopi belloman, hermosomanmi* t'ikrakun. Runasimipi munayqa tupan allin kawsaywan, otaq sumaq kawsaywan, *kaytan kastellanopi moralidad* nikun. Kaymi pachawan, runakunawan, apukunawan sumaq rinakuyninkuta rikuchikun. Imaynan mana runasimipi kanchu "*malo*" simi, hinallataqmi mana kanchu inmoral; Runasimipi inmoral ninapaqqa nisunman: qhanra kawsay, millay kawsay, (*vivir feo, asquerosamente*).

Ichaqa aswantan rimayta munaykunan *mal* nisqamanta kaypi, Iskay Ñeqen Umalliy pin nirqanchis, manan pipas *malo chu* kayninpiqa, nispa; otaq hoq simipi, manan pipas *maloqa* paqarinchu, nispa; kawsayninchismi *maloyachiwanchispas* allin-yachiwanchispas. Yachaywayllukuypa kawsayninpin *malmanta* anchata rimakurqan, aswantaqa, iñiy manta yachaywayllukuypi, *etikapi*, hinallataq *moralpipas*.

Iñiykunapaqqa *allipas, mana allipas*, sut'i kawsayniyoqmi karqanku; karqanpunin kusa nuna: munakuq, tukuy imaymana chaniyoq; hinallataqmi mana kusa nunapas, tukuy imaymana mana allin chanikunayoq. *Judeo-kristiana* hina iñiykunapaqqa kanmi kusapas, munakuq apupas; yari, kallantaqmi, mana allin kaqpas; kaykunapaqmi, *judeo-kristianokunapaq*, qallariyninpiqa tukuypas allin karqan, *Luzbelpa* ankallikuynimantañan mana allin paqarimurqan. Chaymanta pachan supay, Apuq awqan.

Persakunaq, teqse muyu qhawariyninpin, allinpa, mana allinpa, kawsayninpi iñikurqan, kaykunan karqanku: *Ormut* y

Arimán; paykunan iskay yari kallpakuna karqanku, awqakuna. P'unchaypas, tupapas; kawsaypas wañuyapas kaykunaq maqanakuyinmantan paqarimurqanku. Hinallataqmi yaqa llapan iñiykunapi, iñikurqan runakunaq qespikuyinpi; p'uchukaypaqqa, iñikurqan allin nunaq llalliyninpin.

Antipachapiqa manan iñikurqanchu *mana allinpa* sut'i kawsayninpiqa; kayqa, allinpa mana kayninmi karqan, allinpa ch'usaqaynin. *Allinpa* tukuy imaymanaq hunt'asqa kayninmi, kikin p'uchukaynin aypaq, mana hina kaqtintaqmi, imapas *mana allin*. Hoq yuyaykuykunapi hinan, *allinpa* kikin chakurqan sumaqwan, munaywan. Hinaqa sichus munay, sumaq, allin kawsay, mana allinpa, mana munanan, millay kawsaymi. Munaywan millaywanqa, yari yuyaykunan kanku.

Runasimipi *allinpa* yarinpa *mana allinmi*; *kastellano-manmi* t'ikrakunman: *bueno*, y *no bueno*, nisqaman. Runasimipi kay yuyaykunaqa kunnankamapas kaq kamachikuyniyoyllan kashanku. Noqanchispaqqa manachus hina pantankuchu kay yuyaykuna. ¿Imanaqtin? kaykunaqa muchunku pacha qhawa-riyninchismantan, teqse qhawaniyninchismanta. Kayqa anchata rikch'akun, kawsay *historiapi* allinpa *relativo* kayninman, sut'inchakuyninwan; huk llaqtakunapaq, otaq hoq pachakunapaq allin kaqmi, hoqkunapaq mana allin.

Noqanchispaqqa ima *allin kaypas*, *mana allin kayninpas*, muchun, kaynin hunt'akuyninmantan; imaynan kuchunapas, tumi, allin sichus kuchun chayqa, mana kuchuyta atiqtintaqmi mana allin. Mana allinpa, mana kaynin hunt'asqmi, otaq haqay ruwanan mana ruwaq.

Antipachapiqa, *katoliko* yayakunan yachachirqanku, allin Apuq kayninta; hinallataq mana allin kallpaq kaynintapas,

kaytan: *demonio* nispa sutiyarqanku. Kay ruwaypaqmi *misionerokuna*, pantachirqanku runasimipi iskay simikunaq chaninta, *saqratawan*, *supaytawan*; runasimipi saqraq chaninqa, k'uchallun; supaypataqmi, hoq neray kaq, mana kaqkuna hina kaq, kusa kaq. Fray Domingo de Santo Tomasmi, allinta rikuchiwanichis *Lexiconnipi*¹²⁴ pin kayta qelqan: "*ángel bueno: allin supay*", "*ángel malo, mana allin supay*" nispa. Hinallataqmi, anti erqekuna, pukllayninkupi imatapas atispaqa ninku: *Supay Eh!*, nispa (*Extraordinario, no!*). As simillapiqa nisunman, antirunakunaq teqse qhawariyninkupiqqa manan karqanchu *malo* *kategoría*.

F. W. K. Muller, 1907, nirqan: "Manikea iñiyimi haykurqan Intichaypipas, Qontichaypipas... Malqa, kaq substancian, ichaqa manan allinwan ch'onqachikuyta atinmanchu, hinallataqmi mana kamakunmanchu, 'mana kaywan' rikch'akuynin rayku. Mana allinpa llalliyinpaqqa muchunqa manan kaypa qolluyninmantachu, aspás kaypa kanan pachaman qarqokuynin; maypachachus chaypi wiñaypaq wisqakunqa chaymi, mana manchakusunñachu hoqmanta ch'anchay pachaman mast'arikamunqa".¹²⁵

¹²⁴ Santo Tomás, Fray Domingo de. *Lexicón o vocabulario de la lengua general del Perú*. Edición facsimilar. Instituto de Historia. Universidad Nacional Mayor de San Marcos. Lima, 1560. p. 40.

¹²⁵ Ferrater Mora, José. *Diccionario de Filosofía*. Editorial Alianza, S. A. Madrid 1984. pp. 2093 - 2094. En el mismo punto Ferrater Mora nota: "*Según Maní -abreviatura de sirio Mani hayya, Mani el Viviente, Manes y Manijaios- había al principio dos substancias (o dos raíces, fuentes o principios); la Luz (equiparada con el Bien y a veces con Dios) y la Oscuridad (equiparada con el Mal y a veces con la Materia). Las dos substancias son eternas e igualmente poderosas. Nada tienen en principio de común y residen en diversas regiones (la Luz, al Norte; la Oscuridad, al Sur)...*" *ibidem*. p. 2093. De: The software toolworks Multimedia Encyclopedia, hemos optenido la siguiente información: "Manichaeism {man'-ik-ee-izm} Manichaeism is a gnostic (see GNOSTICISM) religion that originated in Babylonia in the 3d century AD. Its founder was a Persian of noble descent called Mani (or Manes), c.216-c.276. Manichaeism was long treated as a Christian heresy, but it is more clearly understood as an independent religion, drawing on the diverse resources of Christianity, Zoroastrianism, and Buddhism... The essence of Manichaeism was the principle of absolute DUALISM: the primal conflict between God, represented by light and spirit, and Satan, represented

Chay hinaqa anti runakunaqa antimanikeistan kankuman, malpa, paykunapaq, mana kashayniyoq kasqan rayku, hinallataq mana sut'i kayniyoq kasqan raykupas; antipi malqa allinpa mananchakuyninmi.

c. Runawan Pachawan takiqchakuynin:

Antipachapiqa, ñawpa pachakunamantaraqmi maskhakurqan runaqwan, pachaqwan takiychakuyninta (runa-pacha) hawa pachawan tupaqninpipas, ukhu pachaqwan tupayninpipas, sapanka runakunawan-pas, lliw runakunawanpas, mana reqsisqa pachawanpas, reqsisqa pachawanpas; runakunawanpas, apukunawanpas.

Atirqankun haqe kallpakuna takiqchayta; *positivo* kallpatawan *negativo* kallpatawan; haqe kallpakunaq awqanakuyininta manan yanapakurqanchu, imaynan *tesis* *antisesis*, hinata; maypin mana *sintesis* *premisakunaq* manachaynin, aspas takiqchay. Kasqallan-taqmi ruwakurqan apukunapipas: allin kaqkunawanpas, mana allin kaqkunawanpas; maskhakurqanmi takiqchayta haywakuykunawan, arpachaykunawan; allin kaqkunamanmi

by darkness and the material world. Human beings, created by God, were divine in spirit but they carried within them seeds of darkness, sown by Satan, because of their material bodies. Salvation, as taught by Mani, requires liberating the seed of light, the soul, from the material darkness in which it is trapped. This is achieved by strict celibacy and ascetic practices... Manichaeism regarded evil as a physical rather than a moral entity. Women were considered forces of darkness, binding men to the flesh. The Byzantine emperor Justinian issued an edict against the Manichaeans, and Saint AUGUSTINE, who for 9 years had been a Manichee, wrote and spoke against this heresy, as well as described his own experience in his Confessions... Bibliography: Asmussen, J. P., Manichaeism Literature (1975); Burkitt, F. C., The Religion of the Manichaeans (1925); Jackson, A. V. W., Researches in Manichaeism (1932; repr. 1965); Runciman, Steven, The Medieval Manichees (1947; repr. 1961); Windengren, George, Mani and Manichaeism, trans. by Charles Kessler (1965)". Agnes Cunningham . Enciclopedy Durvan. Copyright - 1992 Grolier Electronic Publishing, Inc.

runa churinchakurqan, mana kay hina kaqkunamantaqmi aylluchakuq, haywakuyninwan, kunan pacha *pago nisqawan*.

Runa kawsay pachapipas, kasqallantataqmi ruwakurqan. Takikchakurqanmi lliw runaq kaqninwan, wakin runaq kaqnin-wan; kaymi sut'inchakurqan runakunaman allpakunaq rakikuy-ninwan, imakunatan hap'ikurqanku wañuyninku pachakama. Anti yuyayqa, wiñay pachamanta pachan yachachiwanchis, *individualismoqtapas*, *colectivismoqtapas*, mana allin kayninta. ¿Imanaqtin? Hoq kinrayllaman kallpa wakllimuqtin sasachaypa paqarimusqan rayku

Antipachapiqa ñawpa pachamanta *kolectivista* kasqan raykun maskhananchis, kay chinpachakuykunaq takiqchakuy-ninta. Imaynan sapanka runapaq imapas kan, chay hinan llapa runakunapaq imapas kananllantaq, chaytan llaqtaq kaqnin, nischis. (*res-publica*).

Aristotelesmi, ñawpa yachaykunamanta takiqchay yachay-ta horqospa yachachikun Hatun *Etikapi*, allin kaytaqa *chawpipin* tarikun, nispa. Kay takiqchakuymi antipachapi kunankama kawsashallan. Noqanchispaqqa kunan Perupiqqa, *individualismo* "mosqhoy pachaq" sat'iyakaymuyninwanqa, kamashanchis kay pacha mit'aq hoq pachatan, ichaqa ima hayk'aq chaninwanraq. Sut'ipiqqa, karu chinpachinpantiq kaqqa, llallichikuyman waqyasqan; allinchakuyqa manan huk karu yari chinpamanta hoqqaq k'itiman p'itaypichu, aswanpas iskayninkuq takiq-chakuyninpin, takyasqa hukllanakuypi.

Imaynan kay umalliyta qallarishaspa rikuchikurqanchis muchuyninchista hoqkunaq qelqayninpi, hinallataqmi kay llapan k'uskiypipas, hoqkunaq qelqasqankupipas, kay pachanchispa sasachayninqa, kikin kayninchispa mana kayninmi, mana ima unanchayninchispa kayninmi; manan imapas kanchu sut'inta *Latinoamerikano* hina qhawachiwaqninchis.

Europapas, amerikapas sapaq pacha kaqtiinmi, sapaq yachaytarpuyniyoq kanku, hinallataq yuyaykuyninkupas sapaq, kay sapaqyachiwaqninchiskunan rikuchiwanichis sapaq pachata hina, chay raykullataqmi hoq hina sasachayninchiskunapas, hinaqa kikin noqanchispa ñawinchiswanmi ima sasachaynin-chistapas rikunanchis, kaymi hatun kamachi; imatapas *racionalidadninchis* ukhupin allichananchis. Kay pachanchis-manta pachan teqse muyuman thaskirinanchis; kayninchismanta pacha, runa rikuyninchismanta pacha, pacha rikuyninchismanta pacha, imaynan *griegokunapas* ruwarqanku ñawpa pachapi chay hinata. Antipachapiqa kaqqa, hoqneraq sut'i kayniyoqmi; sut'i pachan cheqaq kashaq, runapas ayllupas pachaq kaqinmi.

Runan kay pacha, allichaqpas, kamachikuqpas, chaymi kay simipas, kamachikuy, kamay *verbomanta* hamun: *kastellanopi crearmanta*. Nan nirqanchisña, runan apukuna kamaqpas nispa, Mamapachata hina, Tayta Intitapas; runaq kayninqa, ayllupaqmi, hoqkunawan kawsaymi sut'inchanpas, allinayachinpas; kusayachinpas. *Moraliadninqa*, sumaq teqse-qhawariyninpin teqsechakun. Kay yuyaykuyninchisman *kikin kay sello* qoqqa runasimin; kaymi rirp'un anti pachanchista.

4. Klasika Logikaqpas, klasiko Yachaywayllukuypapas t'ikrayninkuna:

Runasimi yuyaykunata rikuchispaqa, imakunawanmi mink'akunchis yachaywayllukuy hamut'aypa ruwakuyninman, qatiqpiqa t'ikrasun, wakin hatun hamut'arukunaq yuyaynintan, manan aspas askhatachu, teqse yuyayllankuta, runasimipi atikuy-nin rikuchikunallapaq. *Logikapi* t'ikrasun *silogistikata*, apusi-minkunata, wankinkunata, modonkunata, chaymatataq, ñawpa haqe marunkunata. Descartespamantapas, Humemantapas. Ha-mawt'a David Sobrevillaq nisqan hina,

kaytaqa ruwasun Qonti-chay Yachaywayllukuywan
 tinkunapaq, chay qhepanmantaq, kaymanta pachataq
 yachaywayllukuyninchista yuyaykunan-chispaq; kunan ichaqa,
 teqse qhawariyninchismanta pacha,
 sasachayninchiskunamanta pacha, hinallataq
 yuyaykuyninchispa *kategoriankunamanta* pachapas.

SILOGISTIKA

Konceptukuna:

Yuyay : Imapas yuyaykuspa hunt'a rimay
 Cheqaq: : Imapas sut'i kaq.
 Q'ollma : Imapas mana cheqaq kaq.
 Sut'i : Imapas cheqaqpuni kaq, sut'i pacha

Proposición rikuchikuy:

Phuyu kan chayqa, llanthu kan.

(p > q)

Silogismoq kaqninkuna:

Kuraq premisa : Runaqa wañuq.
 Sullk'a premisa : Qollaqa runa.
 Pallwa : Qolla wañuq.

Kuraq simi : Wañuq.
 Sullk'a simi : Qolla.
 Chawpi simi : Runa.

Silogismo rikuchikuy:

Lliw runakunan wañuq.
 Wakin wankakunan runa.

Hinaqa: Wakin wankunan wañuq.

SILOGISMOQ SEQ'ENKUNA

ÑAWPAQ ÑEQEN SEQ'E:

M -
- M

BARBARA:

A : Lliw runaq hamut'aq.

A : Antikunan runa kanku.

A : Antikunan Hamut'aq.

CELARENT:

E : Uywakunaqa mana hamut'aq.

A : Llamaqa uywan.

E : Llamaqa mana hamut'aq.

DARII:

A : Lliw runakunan wañuq.

I : Wakin wankakunan runan

I : Wakin wankunan wañuq.

FERIO:

E : Manan mayqen antipas africanochu.

I : Wakin chalan anti.

O : Wakin chakan mana africanochu.

ISKAY ÑEQEN SEQ'E:

- M
- M

CESARE:

E : Manan mayqen runapas uywachu.

A : Lliw llaman uywa.

E : Manan mayqen runapas llamachu.

KAMESTRES:

A : Lliw runakunan munakuq.
 E : Manan mayqen pumapas munakuqchu
 E : Manan mayqen pumapas runachu

FESTINO:

E : Manan mayqen runapas qellachu.
 I : Wakin ch'unchun qella.
 O : Wakin ch'unchun mana runachu.

BAROQO:

A : Lliw kunkturkunan phawan.
 O : Wakin alqon mana phawaqchu.
 O : Wakin alqon mana kunturchu.

TERCERA FIGURA:

M -
M -

DARAPTI:

A : Lliw atoqmi aycha mikhuq.
 A : Lliw atoqmi awkiq uywan.
 I : Wakin awkiq uywanmi aycha mikhuq.

FELAPTON:

E : Manan ima rumipas qorichu.
 A : Lliw rumikunan llasan.
 O : Wakin qorin mana llansanchu.

DIMASIS:

I : Wakin runan suwa.
 A : Lliw runan llank'aq.
 I : Wakin suwan llank'aq.

DATISI:

A : Lliw runakunan wañuq.

I : Wakin runan munakuq.

I : Wakin munakuqmi wañuq.

BOCARDÓ:

O : Wakin q'entin mana hatunchu.

A : Lliw q'entin phawaq.

O : Wakin hatunmi mana phawaq.

FERISON:

E : Manan mayqen pumapas qora mikhuqchu.

I : Wakin puman aycha mikhuq.

I : Wakin aycha mikhuqmi mana qora mikhuq.

TAWA ÑEQEN SEQ'E:

-	M
M	-

BAMALIP:

A : Lliw saran mikhunapaq allin.

A : Lliw allinmi chaniyoq.

I : Wakin saran chaniyoq.

CAMENES:

A : Lliw runan wañuq.

E : Manan mayqen wañuqpas apuchu.

E : Manan mayqen apupas runachu.

DIMATIS:

I : Wakin runan takiq.

A : Lliw takiqmi waylluq sonqo.

I : Wakin runan waylluq sonqo.

YARI

A : Runaqa wañuq
E : Runaqa mana wañuq

URIN YARI:

A : Runaqa wañuq
I : Wakin runaqa wañuq
E : Runaqa mana wañuq
O : Wakin runaqa mana wañuq

HAYU:

A: Runaqa wañuq
O: Wakin runaqa mana wañuq
E: Runaqa mana wañuq
I : Wakin runaqa wanuq

URIN HOQCHAQ:

I : Wakin runaqa wañuq
A: Runaqa wañuq
O: Wakin runaqa mana wañuq
E: Runaqa mana wañuq

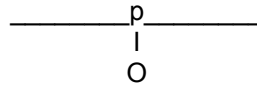
HANAN YARI:

A: Runaqa wañuq
I : Wakin runaqa wañuq
E: Runaqa mana wañuq
O: Wakin runaqa mana wañuq

Hamut'ama ruwanapaq cheqachana maru.

Pitu chaniyoq logikapiqa, sapanka hoqchakuqmi iskay atikuyniyoq, atinmanmi cheqaq kayta hinallataq, q'ollma

kaytapas. Iwan, Owanmi sayanku sapankanku.

Huk kutapa phormulaqa iskay hukman tukuyniyoqmi, kay hina:

p y q

Sapanka hoqman tukuqmanmi tupan: huk cheqaq chani: '1', huk q'ollma: '0' chanipuwani.

Kunanqa, iskanin hoqman tukuqkunata huñunachispaqa, kapuwasunman 4 chanikuna. 2 cheqaqkuna, iskaytaq q'ollma chanikuna; kaykunata taqruchtinchistaq marupi kay hina kanan:

p	q
1	1
1	0
0	1
0	0

Otaq, kay hina:

p: 1 1 0 0
q: 1 0 1 0

Maru ruwanapaq apusimikuna:

Kay maruq paña kinrayninman riq chaninkuna q'ala yurisqa, chaymi reqsikun: 'yurisqa chanita hina, otaq cheqaqpa mamanta hina otaq mama yupaykunata hina'. Kay chanikunatan yurikun, kay qateq kamachikunawan:

1. Hukllanachiqmi cheqaq iskaynin mit'aqninkuna cheqaq kallaqtin.
2. Kallpawañu t'aqaqmi cheqaq, huknin mit'aqllanpas cheqaq kaqtin.
3. Kallpa t'aqaqmi q'ollma mit'aqninkuna kasqan chaniyoq kallaqtin.
4. Huk kondicional q'ollma, ñawpaq mit'aqnin cheqaq kaqtin, qhepataq q'ollma kaqtin.
5. Pitu kondicionalmi cheqaq mit'aqninkuna kasqan chaniyoq kaqtin.

p	q	p . q	p v q	p =/= q	p > q	p <> q
v	v	v	v	f	v	v
v	f	f	v	v	f	f
f	v	f	v	v	v	f
f	f	f	f	f	v	v

“CH'SAQ MACNCHAKUYMANTA”¹²⁶

Kastellanopi Mate burilado nisqan rikunchis imaymana kawsayninchismanta seq'ekunata, qelqakunata ima; kunan qhepa pachapiqa chaypin qelqakun llaqtanchispa historiankunata.

Ancha unayñay yachachirqayku qelqayta ñawinchayta Wankawillka chakra llank'aq runakunata hinalltaq uywa michiqkunatapas. Chay qhepanta, yacharuspankun, kikinkuñataq kamarqanku qelqarimayninkunata, imaynatan paqokunata allinta qhawarinkuman chayta.

¹²⁶ Tamayo Herrera, José. *Teqse I. Revista de Filosofía Psicología y Arte*. Departamento de Filosofía y Psicología. UNSAC. 1970.

Chay mosoq qelqarimakunapi noqaykupaq sumaqqa kar-qan seq'enkunan. Imaynan seq'ekuna rikukun burilado mateku-napi chhaynan dibuhokuna kasqa. Chaypi hinan mana allinchi kasqa perspectivan, hinalltaq tukuypas kasqa ñawpaq planollapi. H. José Tamayoq nisqanpi hinan, Revista Teqsepi, maypin virreinal llinp'ikunamanta rimaspa nin: "...phormal takiqchaymi p'akisqa..., tukuy imaymana seq'ekunayoq, ch'usaq kay mancha-kuqniyoq".

Kunankutipi rimaytaqa munayku, kay **horror vacui** nisqamanta. chaytan rikukun llinp'isqankupi hinllataq seq'esqankupipas; noqanchisqa nisunman aswan ch'usaq q'aqchakuy nispa. Manan imapas kanchu ch'usaqqa, imaymanan hunt'a seq'ekunayoq, dibuyokunayoq.

Kunan kay anti qelqakunamanta Logikaman p'itasun, maypin alarin Euler Vennpa diagramakuna, **clases** rikuchikunanpaq. Vennpa seq'enkunan kay antin seq'ekunamanta hoq ñeraq.

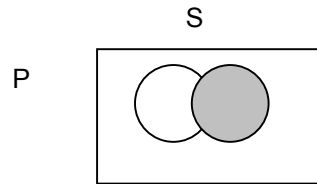
Vennepaqqa kay qateq muyutan rikukuna *ch'usaq claseta*; *anti runanchiskunapaqtaqmi*, mana ch'usaqchu.

A

Hinaqa, kay qateq diagraman rikuchikun **A** nisqa hamut'ayta:

$$\text{Lliw } S \text{ es } P : SP = 0$$

Kaypin rikunchis Vennmanta sapaqta Clase S hunt'a, P taqmi, ch'usaq.

Anti runaq ñawinpaqqa hoqninraymi. kay diagramaqa rikuchikun kay hamut'ayta:

$$SP = 1 \quad \text{mana} \quad SP = 0$$

Vennpa qelqayninga: $SP \neq 0$ aswan allinmi kanman, logika, sichus kay hinata qelqanman chayqa = 1, konputadorakunaqa khaynawanmi llank'anku:

0 y 1, mana =0, =/=0 wanchu

Renato Descartes.

"Metafisica Yuyaykuy. Iskay Ñeqen Yuyaykuy. Umalli: Runaq nunan kayninmanta; imaynan kurkumanta aswan atinalla reqsiyninmantawan".¹²⁷

Yanqalla nisaq, tukuy imaymana rikusqaymi q'ollma, nispa; sut'ipin kani, manan tukuy imaymana yuyayniypi kaq, (q'ollmakunamanta hunt'a), hayk'aqpas sut'ipi karqanchus;

¹²⁷ Descartes, Renato. *Discurso del Método y Meditaciones Metafisicas*. Editorial Universo. S. A. Lima, Perú, 1976. pp. 87 - 88

yuyaykunin, manan kanchu ima musyachiwaqniykunapas nispa: kurkupas, wankipas, mast'ariypas, kuyuypas, maypi kaypas, nunaypa llachinmi nispan ifini.

Samipi allinta hamut'aspaqa, hinallataq allinta taripasrispapas, kaytan pallwana: "noqan kani, noqan kashani", sut'ipiqa cheqaqmi, maypachachus rimashani otaq nunaypi paqarichishani, chay pacha.

¿Imatataq cheqaqmi nispa qhawarisaq? Icha kayllatachu: manachu imapas sut'iqqa kan kay pachapi nispa.

David Hume:

Runaq Kayninmanta: Ideamanta, paqariy-ninmanta, rinakuyninmanta, haqemanta, etc.¹²⁸

Tukuy imaymana yuyayninchispa musyasqankunan iskayman t'aqakuykun, imakunatan sutiyasaq ñit'ikuykuna, yuyaykuna, nispa.

Kaykunaq hoq hina kayninkunan tarikun kallpanwanpas allin ch'iti kayninwanpas yuyayninchisman haykuyninkupi, hinaspa yuyayninchispi ñanta kicharikunku chayta.

Aswan kallpawanpas atipakuywanpas haykuq musyay-kunatan sutiyasunman ñit'iykuna nispa; hinallataqmi kay sutiwan reqsisunman tukuy llamiyninchiskunata, llakiyninchiskunata, kusikuyninchiskunata ima, nunanchispa ñawpaq kuti rikhurin hina.

Ideatataqmi sutiyani, yuyaykuyninchispa unphu ñit'inkuna, nispa.

¹²⁸ Hume David. Tratado de la Naturaleza Humana: De las ideas, su origen, composición, conexión, abstracción etc. Ediciones Orbis, S. A. Buenos Aires, 1984. p. 87

PALLWAKUNA

1. Tawantinsuyu pachaqhawariyqa yachakunman runasimi yu-yaykunamanta pacha.
2. *Anti pachaqhawariyqa* hoqhina sapaqmi, markachay pachapi apamusqamantapas chaypa qhepan apamusqamantapas.
3. Runasimi yuyaykunamanta pacha ruwasqa hamut'ayqa kan-man, noqanchis kikinichis yuyayninichis rikuchikuq, imatan unaymantapacha latinoametikano hamut'arukuna mañaku-sharqanku.
4. Runasimimanta, pacha hamutayqa, atikunman, *kaymanta pachamanta, runamantapuwan*.
5. Runasimiq ancha allinmi yachay wayllukuy yachanapaq, hinallataq kamay yachaywayllukuy yuyaykunapaqpas, ancha qhapaq kasqan rayku, hinallataq mana sasa kamachikuy kasqan raykupas.
6. Kay hamut'aypa, Antipacha rikuchikusqan rayku, hinallataq yuyaykuyninchis rikuchikusqan raykupas, kanman hoq ñan Peruano Yachaywayllukuypaqpas Antiamérika yachayway-llukuypaqpas.